

Аа

Бб

Вв

Гг

Ёё

Жж

Зз

Ии

Мм

Нн

Нгнг

Оо

Уу

Ўў

Фф

Хх

Ъ

Ыы

Ь

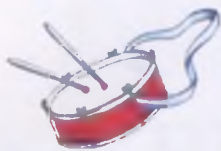
Ээ

Гъ гъ

Дд

Дж

Ее

Йй

Кк

Къкъ

Лл

Пп

Рр

Сс

Тт

Цц

Чч

Шш

Щщ

Юю

Яя

Акъбайланы Харун

ХАРИФЛЕ

1 класс

Къарачай-Черкес Республиканы Окъуу

эмда илму министерствосуну эркинлиги бла басмаланады

ИКО «Алан Эрмитаж» - 2012

УДК 373.167.1: 811.512.142 + 811.512.142 (075.2)

ББК 81.2Кара - 922

А 38

Издание осуществлено Межрегиональной общественной организацией «Содействие сохранению карачаево-балкарских традиций «Барс Эль» (Председатель Тоторкулов А.Х.).

Руководитель проекта: Т. К. Алиева, доктор филол. наук, профессор.

Рецензенты: Ф. Т. Мамаева, кандидат филологических наук, доцент;

К. И. Узденова, учитель высшей категории.

Акбаев Х.М.

Харифле: Учебник для 1 класса общеобразовательных учреждений. – Пятигорск: Издательство ИКО «Аланский Эрмитаж», 2012. – 160 стр.; цв. ил.

ISBN 978-5-89972-299-8

Китабны кьонакълары:

- Джангылдыў

- Соруўкай

- Акъылбай

- Элбер

- Нарт сѣз

- Адет

- Тилбургъуч

Шарт белгиле:

Ачыкъ таўуш

Къысыкъ таўуш

Окъуллукъ текст

ISBN 978-5-89972-299-8

© Акбаев Х.М.

Ана тилде сёлеширге,
бир бирибизге тынгыларгъа
юренебиз.

Тилсиз миллет джокъ болур.
Акзбайланы И.

Туўгъан джерим – Къарачай

Элим, юйюм – Джуртумда;
Джуртум – джерни сыртында;
Джер да, тобча, тегерек,
Ол барады тенгереб;
Акъ, джашил да болады,
Юсю нюрден толады.

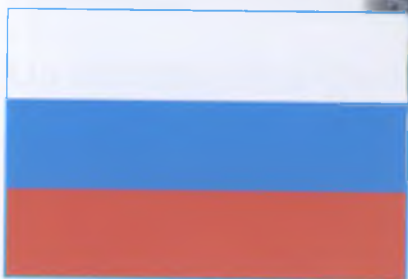

Мени республикам

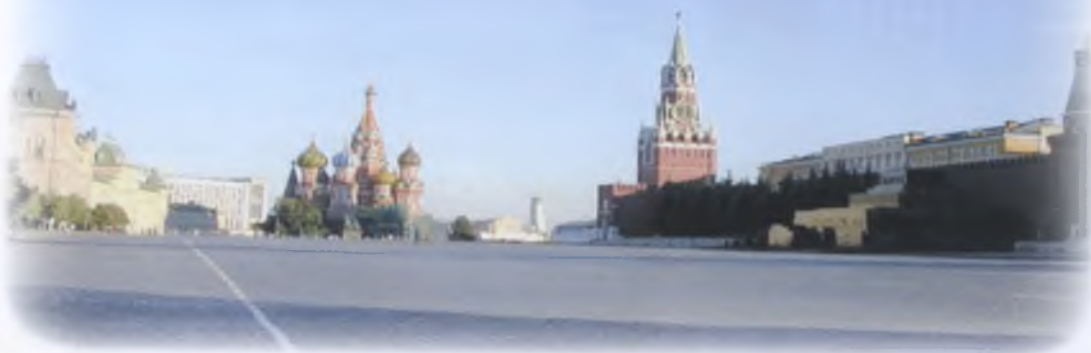

«Кесим!» деген джангызчыкъ,
Хар неден да джазыкъчыкъ.
«Миллет!» деген минг болур,
Шох бла тенгден ол толур.

Ата джуртум – Россия

Ёмюрлюк шохлукъну
ДЖЕЛ ЭЛТМЕЗ.

Бүгүн школну кюнүдү!

Мен барама школгъа
Айырмагъа окъургъа,
Устазымы айтханын
Чалыкъламай алыргъа.
Байрамукъланы Х.

Джазма къалай къуралгъанды?

Эм биринчи къарачай харифлени, джазманы, ана тилде биринчи окъуу китабланы да Акъбайланы Исмайыл къурагъанды.

Сөлешиү эмда джазма тил

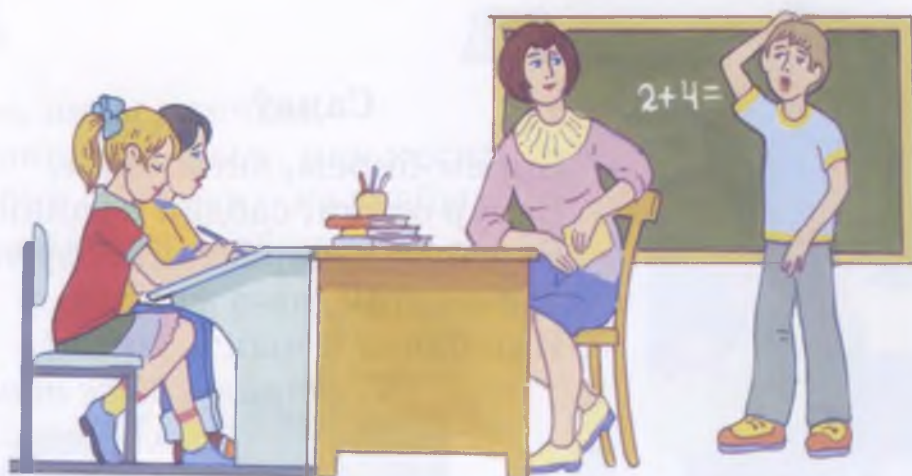
«Айт!» - деб айтсанг, хаўада
Сөзден таўуш туўады;
«Джаз!» - деб джазсанг, кўагьытда
Ол джюз джылны турады.

?

Школда окъуйбуз, юйде дерс этебиз.

Джазаргъа уста да, окъургъа тилсиз.

(Къалам)

?

Оюнчакъла, оюнла.

Санаў

Бирем-бирем, экем-экем,
Баўур олтан, сабдан къалай,
Ёлю бугъа, сары тай, тору тай,
А-а малтай, ча-а малтай,
Ичи балтай, чыкъ, тотай!

(«Тотай» кимге тюше,
ол чыгъады).

Санаў

Менден – оракъ,
Сенден – чоракъ,
Чыкъдыкъ джолгъа,
Джолда – таякъ,
Бузда – таймакъ,
Чыкъсын баймакъ!

(«Баймакъ» кимге
тюше, ол чыгъады)

Джаягъына тартсанг, истемеге барады.

(хӀнӀоӀ)

Биз бирикген юйдегибиз

Атам, анам, эгечим,
Къарнашчыгъым, мен кесим...
Биз бир болсакъ – къалабыз,
Бир юйдеги болабыз.

Мен адамма, инсанма,
Джашаў этген бир джанма!
Менме Джерни иеси,
Эм ашхысы, игиси!

Балалы юй – базар,
Баласыз юй – мазар.

Аш татлы болсун!

- Аш татлы болсун!
- Саў бол! Кел, джуўукъ бол!

Юйде барыбыз да ишлейбиз

Джалкъаў неди –
Ол ишлемей ашайды;
Бюрче, гыбы,
Бит да аннга ушайды.
Ишлемеген
Тишлемейин къалады,
Эм ахыры
Садакъачы болады.

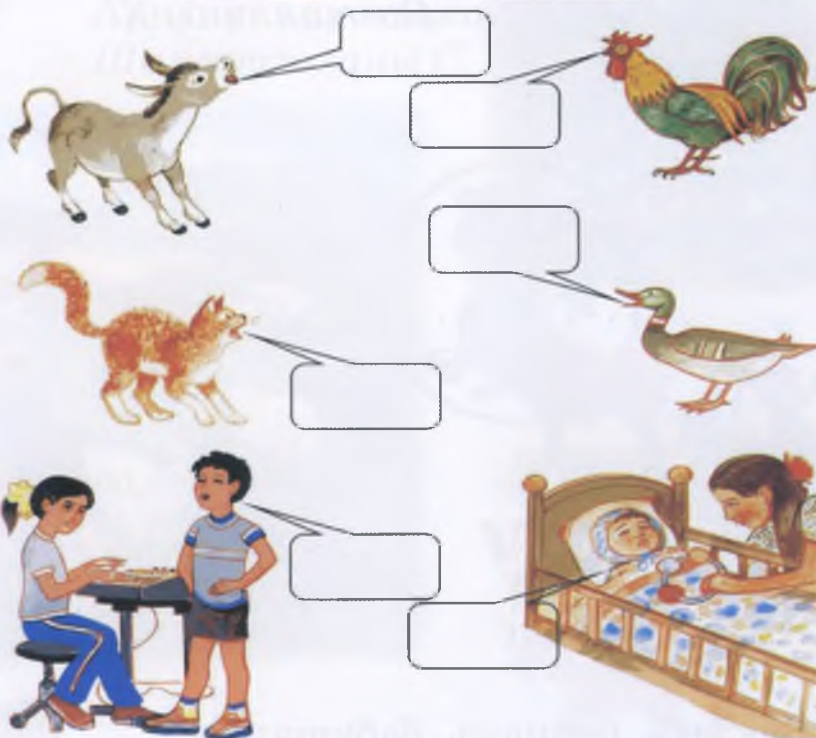
Ишлемеген – тишлемез.

Көгетле бла тахта битимле

Тишлери – тешикте,
Сақялы – эшикте.
(Сарымаз)

Тауушланы дуниясында

Сабий джылайды.
Киштик макъырады.
Ийнек ёкюреди.
Къой макъырады.

Гугурукку къычырады.
Джылан сызгырады.
Къуш къычырады.
Ат кишнейди.

Юй хайуанла бла къанатлыла

Тум-къарады къозучукъ,
Керпеслениб ойнайды,
Юзгерени къатында
Хансчыкъланы чайнайды.
Бостанланы Х.

Бакъый, бапакъ, бабушчукъ...
Кёбдю аны атлары.
Къамишлери, батмагъы
Болгъан суу ну сюеди.
Макъаланы, къуртланы:
«Ашайма!» - деб, сюреди.

Кийик джаныуарла бла къанатлыла

Къоян, къоян, кърккъакъчыкъ,
Узун, ёре къулакъчыкъ,
Джигейчиги къысхачыкъ –
Ариучукъду къоянчыкъ.
Шахмурзаланы С.

Табанын джалайды,
Чегетде джашайды,
Кёгетле ашайды,
Сюйгени уа балды,
Чабаргъа осалды.

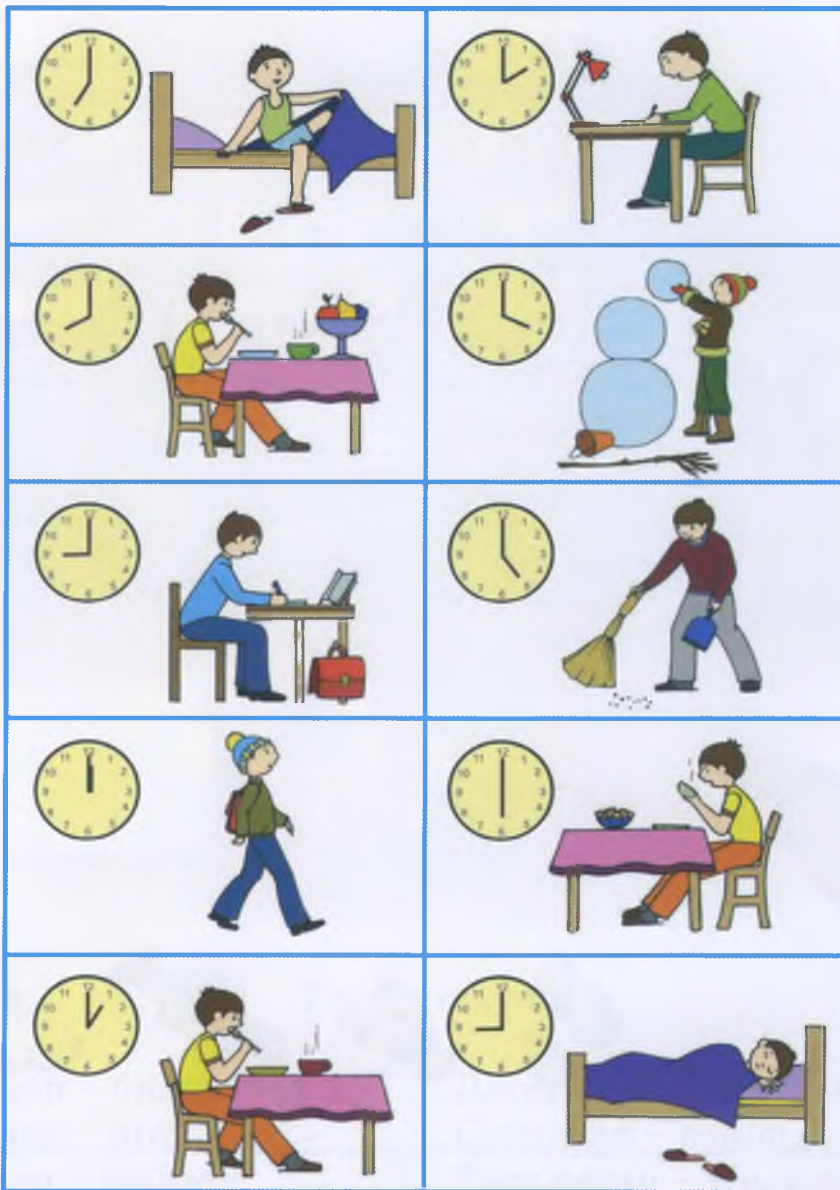
Джаубаланы Х.

Саламлашыргъа юренебиз

Хар кюннөмүө таб кырайма

Джашчыккы кюннөмүө кыалай кыраганды?

Ашарыкъ тюкенде

Суӱгъа киргинчи – таш,
Суӱгъа кирсе – тас.
(Тӱрмӱ шер)

Кийим тюкенде

Тилбургъуч

Бирден – билеў,
Экиден – эгеў,
Ючден – ючкюл,
Тёртден – тёнгек,
Бешден – бешик,
Алтыдан – ашыкъ,

Джетиден – къашыкъ,
Сегизден – сенек,
Тогъуздан – токъмакъ,
Ондан – оймакъ,
Абил билим,
Чыкъсын тилинг!

Хош келигиз, къонакъяла!

**«Джууукъ бол!» - деб, къонакъяны чакъыр.
Ашырсанг а, сен аны джолдан ашыр.**

ХАРИФЛЕГЕ ЮРЕНСЕК, ОКЪУЙ ДА БИЛЛИКБИЗ!

Къарачай тилни харифлери

● Сёзле харифле бла джазыладыла. Харифлени барысына да бирге алфавит дейбиз.

● Харифле эки тюрлю боладыла – басма харифле бла джазма харифле.

● Басма харифле бла китабланы, газетлени джазадыла:

Аа, Бб, Вв, Гг, Гъгъ, Дд, Ее.

● Сохтала дефтерлерине джазма харифле бла джазадыла:

Сослан Джамал Къа

АЛФАВИТ

А-дан тизиб башладыкъ,

Я-да ишни бошадыкъ.

Бу джорукъну атына

Алфавит деб атадыкъ.

Хар бирини аты бар,

Орну, хаты, саны бар;

Иги сохта окъуса,

Отуз сегиз харфы бар.

Аа

А а

Эки узун аягъы,
Белибаўу белинде,
А харифни бил, таны,
Биринчиди ол бизде.

Тайчыкъ

Аккам тайчыкъ бергенди,
Мангылайда къашхасы.
Къаллай боллугъунда
Джокъду меннге башхасы.

Андан суйген джаным джокъ,
Джалын тараб къарайма.
Чабышса ўа – туўра окъ,
Туякъларын аяйма.

Батчаланы А.-М.

Джашчыккыны санларыны атларын айтыгъыз.

Лл

Лл

Лобан джерни къзады,
Локъман дерсин джазады.
эЛ харифни билмеген,
Иги атын бузады.

Төгереги – сары ай,
Хар ким анга къарай.
(*шикар*)

а-а-а
л-л-л

а-л
л-а

а-л-а
Ал-ла

Ал-ла, ал.

Ал-ла ала.

Ал-ла, ал.

Ал-ла ала.

 Ким биледи бу санланы атларын?

Нн

Н н

Нарт Дебетни нартюгю –
Минг болгъанды бюртюгю;
Наныў аны билгенди,
эН харифни суйгенди.

Бир къызым барды да,
Джылына джети чепкен киеди.

(хошдрН)

н-н-н

н-а

а-н

н-а-л

н-а-л-л-а

а-н-а

а-л

а-л-а

А-л-а-н

А-лан, ал.

А-лан, нал ал.

А-лан нал а-ла.

Бу гурт таўукъну ненча джюджеги барды?

Мм

М м

Мамукъ тамам джумушакъды,
Мияла ўа сакъды, сакъды.
эм хариф эринледе,
Джелим кибик, джабышмакъды.

М-М-М

а-м

м-а-л

а-л

м-а

а-м-а-л

мал-ла

ал-ма

а-м

ам-ма

Мам-ма

ал-ма-ла

Мам-ма мал-ла а-ла.
А-нам, ал-ма а-л.

Къол тутдула А бла М,
М бла А да, болуб тенг,
Ам бла Ма деб джаздыла,
Окъуб кёрсем, ол «амма».

Ам-ма ал-ма а-ла.

Ш ш

Ш ш

Шамай шайдан уртлайды,
Шаўракъ къозу отлайды;
Шэ хариф да, шум болуб,
Шохайчыгъын сакълайды.

Тепсиледе – къызыл сыргъа,
Тилге джетсе – тилинг къыза.
(пжтдпШ)

ш-ш-ш

ш-а

а-ш

ш-а

ш-а-м

Ша-ша

а-ш

а-ша

а-ша-ма

а-ла-ша

ма-шал-ла

а-ла-ша-ма

Ла-лаш, ма, ал-ма ал.

Ла-лаш, ал-ма а-ша.

А-нам а-ла.

Ша-ша, а-ша-ма.

Шапа шорпагъа къызыл шибжи салды.

Сиз шашка неда шахмат ойнай билемисиз?

Pp

Pp

Рачыкъяў – ол нарт эди.
Раса кём-кёк ханс эди.
эР харифни айталгъан,
Алан эди, ас эди.

р-р-р

р-а

а-р

р-а

р-а-н

ра-ма

а-р

а-р-а

а-рал

ма-рал

ма-раш

Мар-шан

Мар-шан, ал-ма.

Ал-ла, а-ша.

Ла-лаш а-ла.

Къычырыгъы – эл джыя,

Къарталары – джел тыя.

(Жооруз)

Тт

Тт тт

Темир Тюзде төрт тайчыкъ
Төртгюллешиб чабдыла;
Тэ харифни джетелмей,
Ызларына къайтдыла.

т-т-т

т-а

а-т

т-а

т-а-л

та-ла

а-т

а-т-а

а-там

та-ша

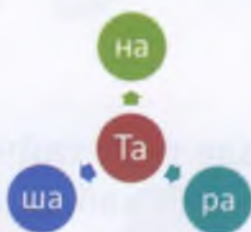
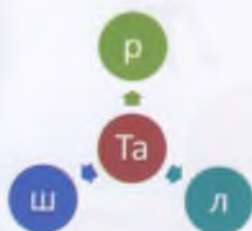
та-ра

Та-ма-ра

Ма, а-там, ат-ла.

Та-ма-ра, ал-ма а-ша.

Мар-шан ат а-ла.

Бу тепсеўню аты къалайды?

Ыы

ыы

Ындыр баса, ындыр баса,
Ыйыкъланы санадыкъ.
Ы-дан ыргъакъ этдик да,
Ыргъай чабакъ ашадыкъ.

Бела-бела, бела атым,
Бели ингичге къолан атым,
Таўгъа минсе – талмаз атым,
Талаў тийсе – къалмаз атым.
(*Къушурса*)

Ы-Ы-Ы

Ы-р

Ы-Ш

Ы-р

Ы-р-а

Ы-ран

Ы-Ш

Ы-Ш-Ы

Ы-ШЫЛ

ТЫ-ЛЫ

МЫ-ЛЫ

АЛ-ТЫ

Ма-рат ал-ды.

Ма, атам, .

А-нам ты-тыр ал-ды.

Ма, а-на-мы мы-лы ты-ты-ры.

Бу Суўсүммек кимни сүрүб барады?

Уу

Уу

Уўчу уўгъа кетгенди,
Учхул таргъа джетгенди,
У харифни, унутуб,
Юйде къоюб кетгенди.

Уўчу уўда уча соя,
Уча учдан ючеу тоя.

у-у-у

у-р

у-н

у-р

у-р-а

ур-ма

у-н

у-н-а

ун-ла

у-мур

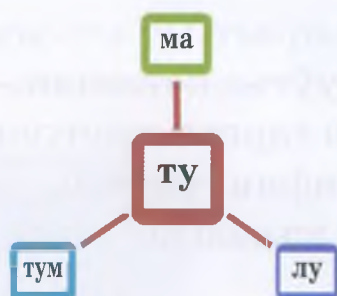
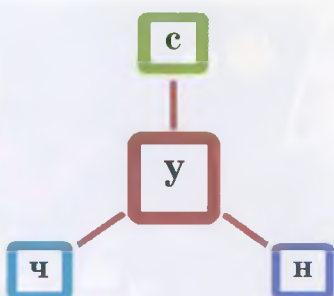
у-мут

у-лан

У-мар, аша.

Му-рат ту-та.

А-нам ала.

Бу суратдагы джаныуарланы атларын айтыгъыз. Ала не эте турадыла?

Ўў

Ў ў

Къысха Ў-ну башында
Джарым айны унутма:
«Даўут», «къуўут» сёзлени
Керексизге улутма.

уў	а-тыў	ту-туў	ма-раў
суў	а-лыў	та-тыў	таў-лу
таў	а-рыў	та-раў	маў-лут

Джаныўарчыкъъланы азыкъларын танычы.

а ы у
л н м ш р т ў

Уллу таў

Ма таўла. Ма уллу таў.

Ма таўлу. Ма таўлуну аты.

Ма таўну ташлары. Таўлу уллу ташны ала.

Оо

О о

О-ну шарты былайды:
Тийсенг, «ой!» деб джылайды;
Джасанг, ол бир тогъайды;
Айтсанг, дайым огъайды;
Тойса, «ох!» деб джатады,
Орайдасын тартады.

01

От тюше, не этерге керекбиз?

О-О-О

О-Л

О-Т

ТО-НУМ

О-Н

ОЛ-ТУР

О-ТУН

ТО-ТУР

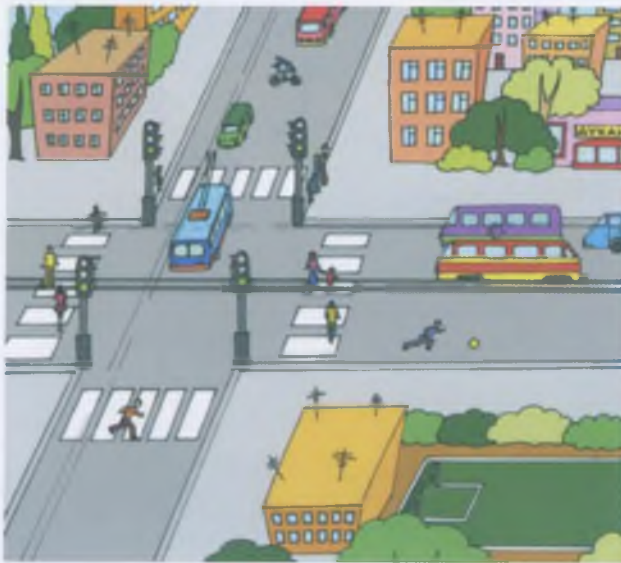
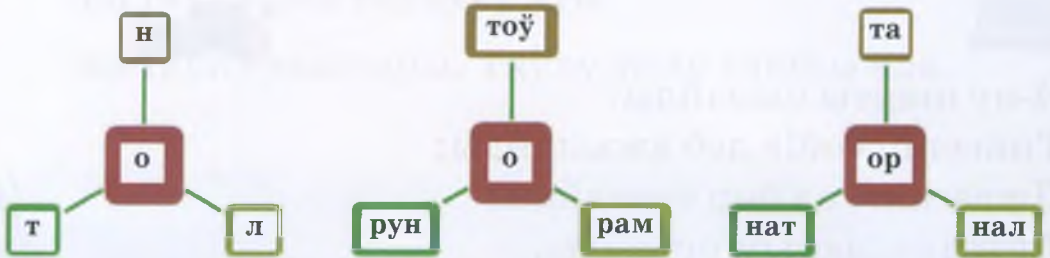
О-Т

ОЛ-ТАН

ОТ-ЛАҮ

ТО-МУ-РАҮ

Ош-та у-ра-ды.
 А-там он туў-ар ту-та-ды.
 А-нам тон-ну ал-ды.

**Орамда джюрюрге,
 джолдан тюз ётерге юренебиз.**

Бб

Б б

- Бал-бал, бал таракъ,
Балдан татлы не болад?
- Балдан татлы билимди,
Бә-ни билген залимди!

Балий

Тереземи тубюнде
Къызыл балий чагъады.
Заман болмай джыяргъа,
Кеси аллына агъады.

Акъбайланы И.

б-а
б-а-л
ба-ла
бал-та

б-у
б-у-т
бу-ту
бут-да

б-о
б-о-л
бо-лум
бол-ду

б-ы
б-ы-т
быт-быт
был-тыр

Ба-тал, ал.

Ба-тыр ба-шы-на ...

А-там бла а-ла.

Балсыз бёчкеме баллы бёчке.

Ии

И и

Киштик И-ни билмейди,
«Ий!» демейин, «Мяў!» дейди;
Ит да аны суймейди,
Арбазына иймейди.

И-И-И

И-Н

И-Ш

И-Т

И-ТИМ

ИТ-ЛЕ

И-Ш

И-ШИМ

И-ЛИ-ШАН

Т-И-Ш

ТИ-ЛИМ

ТИН-ТИҮ

Бу Алим. Ол Инал. Ма Алимни уллу ити.
Алимни тиши аўрута. Инал аны тишин алыр.

Аўругъанны саў билмез.

Дд

Д д

Дадаў къошха кетгенди,
Дюлдюр атха миннгенди:
«Дыр-р!» деб айта билмейин,
«Нё-ё!» деб джардан кетгенди.

Д-д-д
д-а
д-о
д-ы

д-а
Да-даў
да-ры
дар-ман

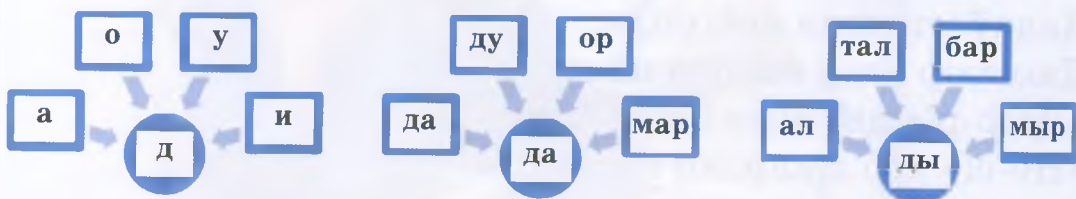
д-о
Дот-ту
Дот-та
дор-бун

д-ы
д-ы-р
ды-рын
дом-бра

Да-даў , , а-ша.

Ба-шир у-ра-ды.

Таў-да бар-ды.

Ма таў. Таў-да ул-лу таш-ла бар-ды-ла.

Ма бу . Ол туў-ар-дан ул-лу-ду.

Таў-да на-рат-ла бар-ды-ла. А-ла а-риў-ду-ла.

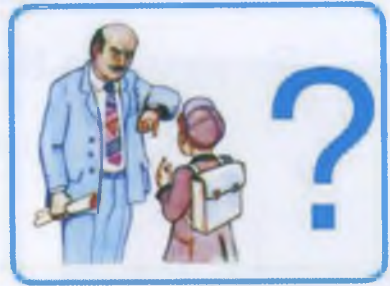
Зз

Зз

Зукку чибин, зуў-зуў эте,
«Зурнукма!» - деб, учады;
Зэ харифни атына:
«Зуў-зуўду!» - деб айтады.

з-з-з

за-ба

з-ы-р

з-у-ў

з-а

за-ран

зы-ба

зул-му

з-ы

за-ман

зыл-ды

зур-на

з-у

за-лим

зыр-ма

зуў-ул-да

Бу ло-бан за-ба-ды. Бу ул-лу .

Зо-рум бла Ба-шир суў а-ла-ды-ла.

За-бит-ни а-ты бар-ды. Ол за-лим ат-ды.

Сс

Сс

Сымайылчыкъ, сымайыл,
Аття келе, уч да кет!
эС харифни танысам,
Сен суюмчю ал да джет!

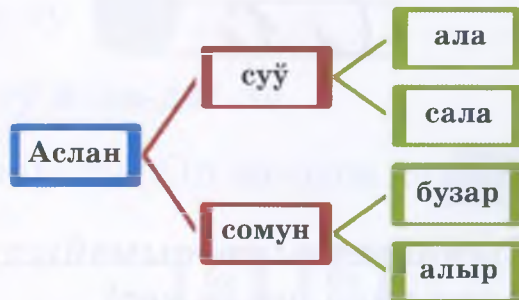
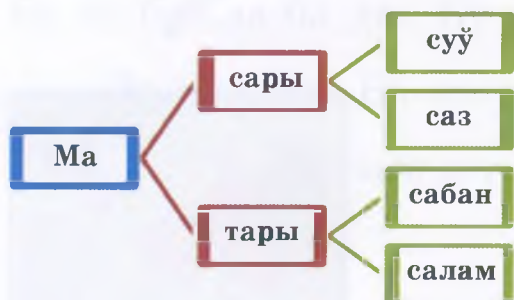
Сагъатла тюрлю-тюрлю боладыла. Была-
дан сора ўа къаллай сагъатланы билесиз?

са-лам
са-наў
са-бан
са-тыў

сом
со-тур
со-руў
со-руш

суў
суў-ут
суў-ур
суў-саб

сы-на
сы-ла
сыл-таў
сын-дыр

Сурат салыў

Бу Сол-тан-ды. Ол уста сурат са-ла-ды.
Бу А-ни-сат-ды. Ол да ариў сурат са-ла-ды.
Сиз а сурат са-ла-мы-сыз?

Xx

X x

Хумха тюлдю – хырхады,
Хар неге да устады;
Хурзук элде джашайды,
Харбыз-хаўун ашайды;
Бузда хойнух бурады,
Харслы тойла къурады;
Билсенг, хапар айтады,
Билмесенг а, хатады.
Эки аякъ, эки къол,
Анда – онгу, мында – сол;
Ха харифге тенг болсанг,
Хорламгъа элтеди джол!

х-х-х

х-а-р

хо-та

х-ы-р

х-а

ха-та

хон-шу

хы-ны

х-о

хан-тус

хон-та

хыр-ха

х-ы

хар-быз

Хо-лам

хы-рыў

Харун харбыз ала.

Хызыр хаўн сала.

Ма уллу хаўн.

Ханым, татлы харбыз аша.

Мақъаны кўйругъу бир тутум.

Кк

К к

Как-как, как бише,
Как чоюн отдан тюше;
Ка харифни билмесенг,
Къошулмайса юлюшге!

к-к-к	как	ким	ит-лик
к-и	ка-лак	кир	шин-дик
к-а	ка-нар	ки-но	бир-лик
и-к	кам-сык	ки-бик	тиш-лик

ка-ран-даш

киш-тик

ди-би-дик

Кулизарда алакат китабла бардыла. Азамат ан-дан китаб алды. Ма уллу китаб. Аны ариў сурат-лары барды. Азамат китабны кирсиз туталды.

Биз классда компьютерде ишлерге юренебиз.

Не барама, барама,
Балта узуну баралмайма.

(Бешк)

Ее

Ее

Сёзню аллы э болур,
Ичинде е-ден толур:
Е харифни билмесенг,
Сени чотунг не болур?

Азретни терекчиги

Терезени аллында
Орнатханды терекчик.
Чыдамайды ол аннга,
Джукъдан болса керекли.

Азрет бош кыйналмайды:
Ёсдю, чакъды терекчик.
Башлады кёб турмайын
Ол ашатыб кёгетчик.

Доюнланы А.

ке-ме
ке-миз
ке-рек

се-нек
се-миз
сер-нек

ти-лек
те-рек
те-мир

мен-де
сен-де
биз-де

Бизни тереклерибиз барды. Ма бу уллу терек кертме терекди. Аны татлы кертмелери барды. Бу алаша терек алма терекди. Ол терек а бал эрикди. Бал эрик бек татлы болады. Керам терекден кертмеле алды. Семен аланы Келиматха берди.

Чч

Ч ч

Чаб-чаб, чаппачыкъ,
Чыран Сыртха чаб да чыкъ;
Чэ-ни анда табарса,
Чынгаб-чынгаб озарса!

Джуў ала

Джуў-джуў, джуў ала,
Эки чычхан суў ала,
Амма боза бишире,
Акка отдан тюшюре,
Босагъада абына,
Сакъалчыгъы къабына.

чий
чи-бин
чил-ле
чир-чик

чек
че-лек
че-мер
че-тен

чаб
ча-на
ча-быр
чал-ман

чын
чы-на
чы-дам
чыр-пы

Бал четенле

Чомур мени атамды. Ол бал чибинле тутады. Аны онбеш бал четени барды. Четенле чалманны ичинде турадыла. Атам уста балчыды, кеси да чомарт адамды.

Чорнабла мен атама келдик. Ол бизге бал берди. Ма, Чорна, татлы бал аша. Чибинни балы дарманды.

П п

П п

Пил пелиўан болгъанды,
Пилял аны озгъанды.
Пэ харифни билмеген
Пиля тобну бузгъанды.

Бир атым барды да,
Хаман джолну чабады.
(рэгәдц)

па-лах
па-лаў
па-лу-ба
пал-тон

па-пах
пар-ти-зан
парк
пас-та

пат-чах
па-шот
пе-лиў-ан
пи-кир

пил
пол
порт
пурч

Отда шорпа бишеди. Шапа хантха туз бла пурч атды. Шорпа татымлы болду. Сапуў тепсиге харбыз бла хаўун салды. Сапар аланы кесди. Анам помидор, наша, сохан алыб, аладан салат этеди.

Сапар, Сапуў, тепси, помидор, шапа, шорпа, Чолпан, чырпы, чолпу, чепкен, чаппа, шылпы.

Солугъан кюнубюзню
шахар паркда ашырабыз.

о и е
б л з с х к ч п

Бу уллу кемеди. Муну атына бизни республиканы аты аталыбды. Ол кемеди Рашид капитанды. Мурат бла Керим да анда матросладыла. Кеме уллу сууда барады.

Къарт атамы хапарлары.

Г г

Г г

Гюппе, гюппе джыябыз,
Гэ харифни алабыз;
Гёзендеги аманны
Гюрге кюннге къоябыз.

Башы – таракъ,
Къуйругъу – оракъ.
(*h̄ȳh̄d̄h̄ḡh̄J*)

га-бу

га-ра

габ-деш

гар-дош

ге-бен

геб-ха

гем-меш

ге-лен-дир

гин

гит-че

гиз-дох

ги-на-суў

го-гуш

Гол-лу

гы-быт

гыр-хы

Махарда

Махарда алакат гара суўла бардыла. Школну алчы сохталары ары бардыла. Ала анда шорпа биширдиле. Аны ичине гин, гардош, сохан, туз, пурч салдыла. Татымлы хантдан ашадыла. Сохтала гара суўладан ичдиле. Тамам иги солудула.

Гара суў дарманды!

Йй

Йй

Чох салабыз башына,
«Къысха» дейбиз атына,
И харифге ушайды,
Аны аты къалайды?

йод
ай
бай
май

сай
тай
ай-ран
ий-нек

бай-лаў
сай-лаў
ба-лий
са-бий

ой
той
сой
бой

Айтек сары ийнекни отлатыб келди. Айшат челек алыб тебреди. Ол ийнек саўа биледи. Ийнекни аты Сарымайды. Айшат кирсиз, тири адамды. Айшатны айраны тийреде эм татлы болуўчанды.

Отха салсам, джанмайды,
Суўгъа атсам, батмайды.
(Буз)

Ээ

Э Э

Э эркечди, алчыды,
Е да аннга джалчыды;
Э аллында турады,
Эрлай-бурлай бугъады.

эл	э-гер	эч-ки	э-либ-ле
эс	э-мен	эс-ли	эс-герт-ме
эт	э-лек	эт-ли	э-ри-шиү
эй	э-шик	эл-тир	э-ме-ген

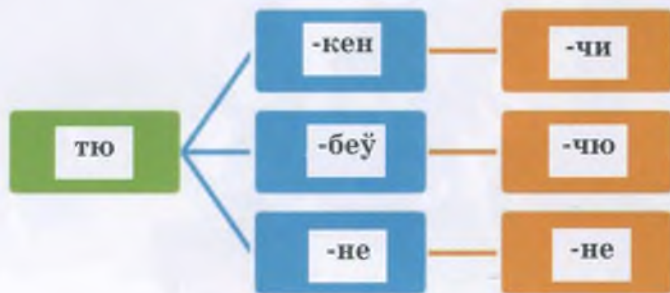

Эдик Элдардан уллуду. Аны тири эшеги барды. Эдик эчкилени сыртха алыб барады. Ол аланы иги отлаўда тутады. Эчкиле семиздиле. Эдикни ал-лында текеле бла эки чемич барды. Эдик эслиди. Аны эгер ити барды.

Эки эчки бла беш семиз чемич.

ЮЙ	Ю-ЛЮШ	ЮЧ-ЛЮ	ТЮЛ-КЮ
ЮЧ	ЮЛ-ГЮ	ЮЧ-КЮЛ	ТЮ-КЕН
ЮЗ	Ю-ЗЮК	Ю-ЧЮН	БЮ-ТЕҮ
ЮРК	ЮЗ-ГЕ-РЕ	Ю-ШЮ-ГЕН	БЮР-ЧЕ

Айю бла уӱчу

Юнюс уӱчуду. Ол бир мазаллы айюню эследи. Эгер итлери бла ызындан тебреди. Юнюс айюню юсюне барды. Итле айюге чабдыла. Уӱчу айю мамурачланы эследи. Балалы айюге тиймей кетди. Хыйла тюлкю да была-ны эслеб, чегет таба секирди.

Ёё

Ёё

Ёрге ёрлеб Ёрюзмек
Ё харифни билгенди;
Къызыл Фукну кёкледен
Джерге атыб ийгенди.

Эки къарнаш бир джолну
Эки джанында джашайдыла,
Ёмюрлери къараб,
Бир бирлерин кёрмейдиле.
(Къазл)

ё-ё-ё	ё-зен	ё-мюр	кё-мюк
ёт	ё-зек	ё-кюл	кё-пюр
ёз	ёр-тен	ё-тю-рюк	тёрт
ёч	ё-ре-тин	Ё-рюз-мек	чё-мюч

Ётмек заводда

Бизни элде ётмек биширген завод барды. Анда кёб адам ишлейди. Азрет заводда ётмек этиўчюдү. Ол ётмекни иги, татлы биширеди. Алайда тамада Кёккёздю. Ол кесини ишин бек уста биледи.

Ётмекни асламысына акъ ун бла къара ундан этиўчендиле. Арпа ундан да бек татлы ётмекле биширедиле.

Таў ёзен

Эки ёзенден эки уллу суў энеди. Суўла терен таў ёзенлени ичлерин келедиле. Бу эки ёзенде терек кёбдю. Ханс уллуду. Хаўа тазады. Мийик таўла кёкге тийгенча кёрюнедиле. Бир-бир таўланы тёпелерин булутла басыбдыла. Ёзен суўланы юслери бла кёпюрле бардыла. Ала бла машинала, адамла да ётедиле.

Кюз алада таўлада бек ариў болады. Биз клас-сыбыз бла ары барыб солуўчанбыз.

Къарт атамы хапарлары

Къ

къ къ

Къакъ-къакъ, къаргъала,
Къаранч Къолда къар агъа;
Къа харифни, Къарчаны,
Къадаў Ташны бил, таны.

кЪ-кЪ-кЪ

кЪ-а

кЪ-о

кЪ-у

кЪар

кЪа-ла

КЪар-ча

КЪа-ра-чай

кЪой

кЪош

кЪо-лан

кЪо-бан

КЪайыкЪны, кемени да агЪачдан ишлегендиле.
Ала суўда батылмайдыла. Кеме кЪайыкЪдан уллу-
ду. КЪайыкЪны кЪалакЪлары болады. Бир кЪаўум
кемелени моторлары болуўчанды.

**Бирде кЪайыкЪ минеди кемеге,
Бирде ўа кеме да минеди кЪайыкЪгЪа.**

Гъ

Гъ гъ

Гъыр-гъыр этиб кючюкле
Ойнайдыла кюнчюкде;
Гъа харифни орнуна
«Мяў!» дейдиле киштикле.

ГЪ-ГЪ-ГЪ
ГЪ-а
ГЪ-о
ГЪ-у

ба-гъа
бу-гъа
тор-гъай
бул-гъан

ды-гъы
бы-гъын
къа-гъыт
быр-гъы

со-гъум
ду-гъум
къуу-гъун
бу-гъой

Къурулушчула быргъыланы элге огъартын тарта турадыла. Ала бла бизге суу келликди. Кавказ таулары бузларында терен бугъойла бардыла. Ала тау-гъа ёрлеген къауум-гъа бек къорк-къуулудула. Школну къабыргъасында уллу сагъат тагъылыбды. Ол заманны тюз кёр-гюзеди. Кюн бузуллу-къ болса, къар-гъала кёкде сюрюу болуб учадыла.

Сакъ болугъуз!

Нгнг

Нг нл

Аман айтыр: «Меннге!» - деб,

Иги айтыр: «Теннге!» - деб;

Бешикдеги: «Ынг-нга!» - дейди –

Ол харифге, айт, не дейди?

нг-нг-нг

нг-а

нг-е

нг-у

танг

ан-нга

сен-нге

ё-нгеч

ди-нгиз

те-нгиз

да-нғыл

а-нғы-ла

Дерсинги иги окъу

Мен школдан келсем, чынг алгъы бурун кийимлерими аўушдурама. Андан сора юйде анама болушама. Меннге тенгим келеди. Биз эшикде кенг къангагъа олтурабыз. Дерслерибизни окъуйбуз. Арбазда атам ишлеген уллу сенгилчек барды. Дерслерибизни бошасакъ, экибиз да сенгилчекде учабыз. Башха оюнла да ойнайбыз. Биз татлы тенглебиз.

Къарт анамы хапарлары

Жж

Ж ж

Даж-даж этди балачыкъ.
Гъыжылдады чаначыкъ.
Ожай дерсге кетгенди,
Жэ харифге джетгенди.

а-жым-лы
аж-да-гъан
круж-ка
буж-ма

гаж
гож
къыж-гъыл
къа-мы-жакъ

къыж-гъыж
къы-мы-жа
даж-даж
ду-гъу-жам

Ожайны журналы

Ожай журнал алады. Журналны ариу суратлары барды. Ожай суратлагъа къарайды. Ол журналны суратларын Ажыу бла Кужагъа кёргюзеди. Ала сары къамыжакъны суратына бек сейирсиниб къарайдыла. Журналда къыжгъыжны сураты да барды. Ол къамыжакъланы ашагъан къанатлыды. Ожайны журналында сейир затла кёбдюле.

Биз лыжала бла учаргъа барабыз!

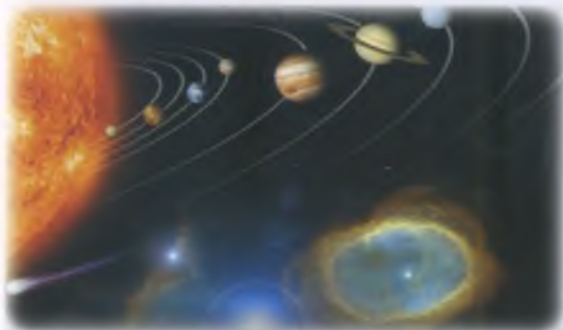
Дж

Джс джс

Джаў-джаў, джаў джёрме,
Джангылгъаннга даў джёрме.
Джэ харифни суймесенг,
Джокъду сеннге саў джёрме.

Джетегейли

Джетегейли – джети джулдуз,
Темиркъазакъ – джангыз джулдуз,
Джетегейли джети айланмай,
Ким айтса да танг атмаз!

джар-къа
джан-сыз
джел-ке
джор-гъа

джюн-лю
джу-къу
джы-лан
джас-тыкъ

джаш-чыкъ
джю-джек
джыл-къы
джу-бу-ран

Джангур

Айшат бла мен бюгюн шахаргъа бардыкъ. Тюшден сора кюн тюрлене башлады. Чынг алгъа уллу джел келди. Аны ызы бла къара булутла кёкню джабдыла. Дженгил огъуна къарангы болду. Кёк джашнады. Кёб турмай къаты джангур джаўуб башлады. Джолла кёзлеўледен толдула. Адамла джангурдан букъдула. Айшат да, мен да тамам джебегибизге дери джибидик.

Яя

Я я

Йа десенг – эки хариф,
Я десенг а, бирчикди,
Узун бармай, къысхасын
Джаза билген нечикди?!

КЪ ГЪ НГ Ж ДЖ Я

а-якъ	къа-я	къа-мар	къы-яў
та-якъ	ма-я	ля-бат-та	джа-яў
ту-якъ	у-я	и-ля-чин	ги-ляў
джа-якъ	за-я	са-яў	гя-хи-ник

Къоянчыкъ

Къоян-къоян, къоркъакъчыкъ,
Узун, ёре къулакъчыкъ,
Джигейчиги къысхачыкъ,
Ариўчукъду къоянчыкъ.
Къоркъуб къачса къоянчыкъ,
Чабыб киред тешикге,
Джюрекчигин басхынчы,
Ол чыкъмайды эшикге.

Шахмурзаланы С.

Къарт анамы хапарлары

Джангур

Джаў-джаў, джаў, джангур,
Булутланы саў, джангур,
Джерни къургъакъ болдурма,
Бетин сары онгдурма.
Джаў да, джашил кийиндир,
Табигъатны суюндюр;
Бары сени сакълайла –
Нартюх, гардош, чюгюндюр.
Бары сени сакълайла,
Къайдаса деб джокълайла;
Сен чыгъаргъан кырдыкны
Малларыбыз отлайла.

Байрамкзулланы Ф.

Фф

Ф ф

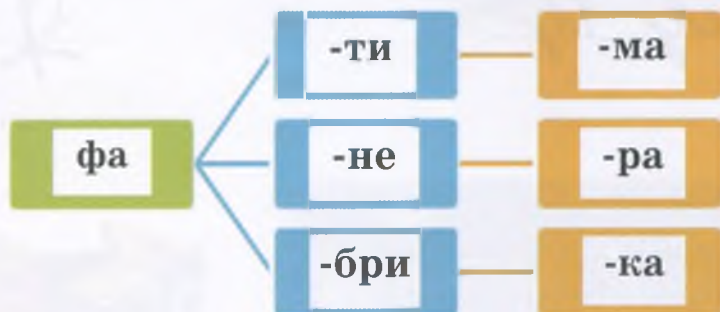
Фатима да, Файруз да
Бу харифден башланыр;
Бизге кьонакь сёзлени,
эФ-ни билген, терк таныр.

фа-бри-ка
фай-да
фа-къыр
фа-не-ра

фа-рыз
фа-тар
фах-му
фит-на

фо-то-ап-па-рат
фут-бол
фыр-гъаў-ун
те-ле-фон

Фатиманы атасы

Фатиманы атасы Ханафий инженерди. Ол фабрикада ишлейди. Ханафий Файруз бла Ханифаны фабрикагъа элтди. Ала анда кёб зат кёрдюле. Фабриканы уллу мяла терезелери юйлерин джарыкъ этедиле. Фабрикада кёб адам ишлейди. Ала анда къумач согъадыла.

Цц

Цу цу

Цэ харифни мамматха
Цапля бизге бергенди;
Цифрала бла саната,
Цементчик да ийгенди.

цех
цирк
цир-куль

це-мент
мо-то-цикл
кон-церт

Концерт

Тюнене шахардан бизни элге артистле келдиле. Ала Джарыкълыкъ юйде концерт этдиле. Ары кёб элчи келди. Концертде къарачайча, орусча да джырладыла, тау тепсеуле тепседиле, тюрлю-тюрлю оюнла ойнатдыла. Концерт джарыкъ халда ётдю.

**Бурну – джити Алимчик,
«Тёгерекге» – залимчик.**

(ахъидиш)

Вв

В в

Вә харифни хапары
Орус тилден келеди:
Вагон, Вова атланы
Энди ким да биледи.

ва-гон
вер-то-лёт

во-лей-бол
пинг-вин

за-вод
трам-вай

ва -за

ван -на

вул -кан

ки -ви

Во -ва

Мос -ква

Завод

Джер юсюнде тюрлю-тюрлю заводла бардыла.
Бир-бир заводла машинала чыгъарадыла. Бир-силеде телевизорла, телефонла, радиола этедиле.
Башхалары уа цемент, кирпич, тытыр этедиле.
Заводланы оджакъларындан чыкъгъан тютюн бла джалын хаўагъа уллу заран саладыла.

Спорт

Бизни элде къарачай тутуш-
ха, дзюдогъа, самбогъа, эркин
тутушха, боксха, къол таш атар-
гъа, штанга кёлтюрюрге юрет-
ген секцияла бардыла. Элчи
джашчыкъла алагъа бек суююб
джурюйдюле. Бизни элден кёб
онглу гёджеб чыкъгъанды.

Спорт саўлукъгъа игиди!

Щ щ

Шу шу

Щётка ящикде букъса,
Ще харифни окъу сакъ:
Тилибизге чолады,
Эки ша-ча болады.

Абдуллахны тиш щёткасы барды. Ол хар эртден сайын аны бла тишлерин джууады. Тиш щётка тишни таза этеди.

Зариятны кийим щёткасы барды. Ол аны бла кийимлени кирлерин, букъуларын тазалайды.

Юй башында ала кюйюз.

(Кюнде джууады)

Ъ

ъ

Къаты белги дюргенди,
Джокъду энчи таўушу;
Башха тилден киргенди,
Болмагъанча къонушу.

съезд

подъезд

Ъ

ъ

Бу белги да къонакъды,
Джумушакъды, азабды;
Къысыкъ хоншу сайлайды,
Татлы тил бла алдайды.

Ставрополь

лагерь

компьютер

КЪРАЧАЙ ТИЛ

1. Сёлешиү тил неди?

Адамла бир бирлери бла ушакъ этедиле, хапарла, джомакъла неда таўрухла айтадыла, джырлайдыла. Алай этер ючюн а, аўузубуз бла тюрлю-тюрлю таўушланы айтыб, сёзле бла сёлешебиз.

Сёзлени аўуз бла айтыўгъа сёлешиү тил дейбиз.

Биз сёлешиү тилде нени болса да сорабыз, джуўаб беребиз. Бир биринден узакъда тургъан адамла телефон бла сёлешедиле. Кинода, радиода да сёлешиү тил бла хапар айтадыла.

Джерде джаны болгъан затладан къуру адамла сёлеше биледиле.

1-чи иш. Суратха къара. Бу суратда нелени кёресе? Ала не эте турадыла? Сен аланы юслеринден не билесе? Хапар айт.

2. Джазма тил неди?

Бек эртделеде – Интернет да, телефон да болмагъан заманлада – узакъда тургъан адамла бир бирлери бла сёлешелмегендиле, не бир керекли хапарны билдирелмегендиле. Ол себебден адамла харифлени къурагъандыла да, айтырыкъ сёзлерин харифле бла джазаргъа юренгендиле.

Сёзлени харифле бла джазыўгъа джазма тил дейбиз.

Китабланы, газетлени, журналланы джазма тилде басмалайдыла. Сохтала дефтерлерине харифле бла джазадыла. Компьютерде да джазма тил бла джазабыз. Джазма тил адамлагъа бек хайырлы тилди.

2-чи иш. Суратха иги къара. Бу джылны къайсы чагъыды? Сабийле къаллай кёгетлени джыядыла?

Кюз айланы атларын джаз. Сен джылны къайсы чагъын сюесе? Нек? Аны юсюнден бир хапар айт.

Эм биринчи къарачай харифлени, джазмань, ана тилде биринчи окъуў китабланы да Акъбайланы Исмайыл (Чокуна-апенди) къурагъанды.

1. Таўушла бла харифле.

Адамла селешселе, тюрлю-тюрлю таўушланы айтыб селешедиле. Сёзле таўушладан къураладыла. Биз ол таўушланы эшитебиз.

Сёзле таўушладан къураладыла.

3-чю иш. 1. Ушакъны окъу. Базыкъ джазылгъан сёзде нечашар таўуш барды?

- Разы болсанг, мен сени бла танышыргъа излеyme.

- Хоў, разыма.

- Мени атым Бузджигитди. Сени атынг а къалайды?

- Мени атым Фатимады. Мен 1-чи классда окъуйма.

- Мен да 1-чи классда окъуйма.

2. Бу сёзлени дефтеринге джаз.

Бузджигит. Фатима. Класс. Излейме. Разыма. Къалайды? Окъуў.

Биз сёзню джазгъан заманда аны таўушларын харифле бла джазабыз. Хар таўушну кесини энчи харифи барды. Сёзлени джазар ючюн, харифлени азбар билирге керекди.

Таўушла харифле бла джазыладыла.

4-чю иш. Бу сёз нёгерледе башха таўушланы таб. Сёзлени дефтеринге джаз. Башха харифлени тублерин бир таякъчыкъ бла сыз.

саў – таў
бал – мал
ата – ана
баш – беш

умур – умут
аман – амал
ашыкъ – ачыкъ
биреў – билеў

**Таўушланы айтабыз, эшитебиз.
Харифлени джазабыз, кёребиз.**

5-чи иш. Окъу. Алгъы бурун эки таўушу болгъан, ызы бла юч, тёрт, беш таўушу болгъан сёзлени айырыб джаз.

Ат, джигит, бир, орам, ариў, челек, кёз, китаб, юй, сырт, гокка, оюн, заман, оджакъ, от, сом, ун, темир, ай, кюз, тылы.

6-чы иш. Ючюшер харифлери болгъан тогъуз сёзню къураб джаз.

Юлгю: баш, нал...

7-чи иш. Сёзлени керекли харифлерин сала джаз.

Са...ий, б...дай, арп..., къала..., ала...аш, кюкю...т, ш...ол, чын...р, хун..., къарм...къ, ча...акъ, т...лкю, ...лма, сар..., къы...ыл, теле...изор, май...ул, бур...а, б...чакъ, телеф...н, нар...т, би...ек.

Ачыкъ харифлени джазабыз.

Сёлешген заманда бир къаўум таўушланы тилни, эринлени, бурунну неда тишлени къошуб, алай

айтыўчанбыз. Бирси таўушланы ўа, джукъну да къошмагъанлай, къуру аўаз бла айтабыз.

**Къуру аўаз бла айтылгъан таўушлагъа ачыкъ таўушла дейдиле.
Ачыкъ таўушла джазмада ачыкъ харифле бла джазыладыла.**

Къарачай тилде сегиз ачыкъ таўуш барды:
[а], [о], [у], [ы], [э], [ё], [и], [ю].

Джазма тилде он ачыкъ хариф бла хайырланабыз:
а, о, у, ы, э, ё, и, ю, е, я.

8-чи иш. Точкаланы орнуна керекли ачыкъ харифлени сала окъу.

Айшатны атас... токчуду. Анасы шк...лда устаз болуб ишл...йди. Айшат юйюн кирс...з тут...ды. Юйде г...тче эг...шчигин сабий садха элт...б, келт...риб турады. Айш...т дерсл...рин да иги окъ...йду. Ол хар бир иш...н да к...лю бла эт...ди.

Айтылыўларына кёре ачыкъ таўушла эки къаўумгъа юлешинедиле – къатыла бла джумушакъ-лагъа.

Къаты ачыкъ таўушла: **[а], [о], [у], [ы].**

Джумушакъ ачыкъ таўушла: **[э], [ё], [и], [ю].**

9-чу иш. Алгъы бурун къаты ачыкъ харифлери болгъан сёзлени, ызы бла да джумушакъ ачыкъ харифлери болгъанланы джаз.

1. Тохтар, Сюлемен, Ёрюзмек, Сатанай, Алаўган,

Бёдене, Рачыкѡаў, Агунда, Ёлмез, Кокайчыкѡ, Кюл-сюм, Акѡтамакѡ.

2. Дефтер, чага, гин, джибек, киштик, кѡаргѡа, тишлик, бышлакѡ, арба, бѡрю, шоркѡа, джангур, заман, чилле.

Юлгю:

Тохтар, чага, ..., ...,

Сюлемен, дефтер, ..., ...,

Кѡысыкѡ харифлени джазабыз.

Тил, эринле, бурун неда тишле тийиб айтылгѡан таўушлагѡа кѡысыкѡ таўушла дейдиле.

Кѡысыкѡ таўушланы джазмада кѡысыкѡ харифле бла белгилейбиз. Кѡарачай тилни кѡысыкѡ харифлери быладыла: б, в, г, гѡ, д, дж, ж, з, й, к, кѡ, л, м, н, нг, п, р, с, т, ѡ, ф, х, ц, ч, ш, щ.

10-чу иш. Окѡу. Базыкѡ джазылгѡан сѡзлени дефтеринге кѡчюр. Энди ол сѡздеде кѡысыкѡ харифлени тюблерин бир таякѡчыкѡ бла сыз.

Кѡонгураўзынгырдады. Сохтала классха кирдиле. Харким кесини орнуна олтурду. Керекли китабларын чыгѡарыб, дерсге хазыр болдула. Ма устаз да келди. Сохтала ёрге туруб, аны бла саламлашдыла. Устаз джангы дерсни башлады. Биз устазны айтханына эс ийиб тынгылайбыз.

11-чи иш. Точкаланы орунларына керекли кѡысыкѡ харифлени сала джаз.

Минги Таў

Кав...аз таўланы ичин...е Минги Таў эм мийик таўду. Аны башы...да бек суўу...ду. Минги Таўну мийик...иги алты киломе...р чакълы болады. Аны ба...ына кёб адам чыкъ...анды. Эм бири...чи болуб а, аны ба...ына Хачирлени Хыйса ёр...егенди. Ол къарачай джаш бол...анды.

12-чи иш. Суратха къараб, хапарчыкъ къура. Ол хапарчыкъны дефтеринге джаз.

Хапарчыкъны былай джазыб башларгъа боллукъ-са:

Бийнёгер, Халимат, Лейла, Мурат бир классда окъуйдула. Ала ыйых кюн сыртха...

2. Къарачай алфавит неда элибле.

Джазма тилни харифлери кеслери алларына атылыб, ким къалай суйсе алай айтыб бармайды. Аланы хар бирини энчи орну, кесини аты барды. Ала кеслери да бир бири ызларындан тизилиб барадыла.

**Харифлени бир бири ызларындан тизилиб
баргъаиларына алфавит дейдиле.
Къарачай алфавитде 38 хариф барды.**

Алфавит деген сёз грек тилден келгенди. Кеси да «альфа» бла «вита» деген харифлени атларындан къуралыбды.

13-чю иш. Къарачай тилни харифлерин атлары бла айтыб чыкъ. Аланы юч къаўумгъа нек юлешебиз? Харифлени юч къаўумун да дефтеринге джаз.

а, о, у ... (мындан арысын кесинг джаз).

б, в, г ... (бу къаўумну да толусу бла джаз).

ъ... (къалгъанын кесинг джаз).

14-чю иш. Джылда ненча ай барды? Аланы атларын орузламадача тизиб джаз. Энди аланы алфавит халда тизиб джаз.

Къарачай алфавит

Аа Бб Вв Гг Гъгъ Дд Ддж

а бэ вэ гэ гъа дэ джэ

Ее Ёё Жж Зз Ии Йй Кк

е ё жэ зэ и къысха и ка

Къкъ Лл Мм Нн Нгнг Оо Пп

къа эл эм эн нга о пэ

Рр Сс Тт Уу Ыы Фф Хх

эр эс тэ у къысха у эф ха

Цц Чч Шш Щщ Ъ ъ Ыы

цэ чэ ша ща къаты белги ы

Ь Ы Ээ Юю Яя

джумушакъ белги э ю я

1. Бёлюмле кёурайбыз.

Тилде ачыкъ таўушла болмасала, адамла кёуру кысыкъ таўушла бла сёлешеллик тюл эдиле. Не ючюн десегиз, кысыкъ таўушла кеслери бёлюмле кёурамайдыла: **т.р.къ, ш.к.р, ч.л.п.** Ачыкъ таўушла ўа, сёзлени бёлюм-бёлюм этиб, аланы айтыргъа болушадыла: **та-ракъ, ше-кер, чол-пу.** Сёзле бёлюмледен кёураладыла.

Хар ачыкъ таўуш бир бёлюм кёурайды: **ал-ма, чана-ла, а-нам.**

Сёзде ненча ачыкъ хариф болса, анча бёлюм болады.

15-чи иш. Сёз кёуарарлай бирер бёлюм кёош. Сёзлени дефтеринге джаз. Ачыкъ харифлени тюблерин сыз.

Ал - ..., тур - ..., ки - ..., таў - ..., телеви - ..., кён - ..., ала -

16-чы иш. Бу чыпчыкъ атлада къайсы бёлюм джетмейди? Аланы толтуруб джаз. Ачыкъ харифлени тюблерин сыз.

Тар..., къарыл..., бёде..., бул..., чакъын..., тор..., кёгюр..., гу..., къар... .

тар, гъай, чюн, гъач, джик, гук, не, бул, гъа.

17-чи иш. Сёзлени бёлюмлеге бёлюб окъу. Была нелени

атларыдыла? Базыкъ белгиленген сёзлени бёлюмлеге бёллюб джаз.

Чынар, эмен, бусакъ, чёртлеўюк, юрге, шаўешик, эрик, тюртю, муртху, нарат, нызы, алма, балий, джабышмакъ.

Ийнек, алаша, къадыр, гылыўчукъ, бузоў, къозу, эчки, теке, ёгюз, тана, эркеч, къунаджин, улакъ, ишек, токълу.

Бёллюм былай къуралыргъа болады:

бир ачыкъ таўушдан: а-та, а-на, э-шик, у-лакъ;

бир ачыкъ таўуш бла къысыкъ таўушдан: ал-ма, эч-ки, ул-лу;

бир ачыкъ таўуш бла талай къысыкъдан: баш-чы, тарт-ма, керт-ме.

18-чи иш. Юлгюлеге къараб, джетишер сёз джаз.

1. Бир ачыкъ таўушдан къуралгъан бёллюмле:

а-шыкъ, э-мен, ..., ...,

2. Бир ачыкъ таўуш бла къысыкъдан къуралгъан бёллюмле:

Он-оў, эл-чи, ..., ...,

3. Бир ачыкъ бла талай къысыкъдан къуралгъан бёллюмле:

Шор-бат, тол-къун, ..., ...,

2. Сёзлени кёчюрюб джазабыз.

Тилде узунуракъ, къысхаракъ сёзле да бардыла: баш, кёз, кюн; та-ракъ, чал-къы-чы-ла, ки-таб-ла-рым. Къысхаракъ сёзлени джазгъан тынчды. Узунуракъ сёзню

джазгъан заманда ўа, ол бир тизгиннге сыйынмай къа-
лыргъа да болады. Ол заманда, сёзню бёлюмлеге юле-
шиб, сыйынмагъанын экинчи тизгиннге кёчюрюб, алай
джазабыз.

Сёзле бёлюмле бла кёчюрюледиле.

19-чу иш. Хапарчыкъны сёзлерин бёлюмлеге бёлюб окъу.
Базыкъ джазылгъан сёзлени кёчюрюрча, бёлюмлеге бёлюб
джаз.

Джаз

Быйыл джаз эртде келгенди. Сыртлада джашил
ханс ёсгенди. Терекле да чирчик этиб башлагъанды-
ла. Адамла бачхаларын сюрөдиле. Урлукъ саладыла.
Биз да бачхабызгъа гардош, нартюх, къудору, турма,
сохан салгъанбыз. Джангур джаўса, ёсюмле иги би-
терикдиле.

Джангыз харифни кёчюрюрге неда къояргъа болмайды. Ё бла ў харифле джангы тизгиннге кёчюрюлмейдиле.

20-чы иш. Бу бёлюмлени орунларын тюз таныб, керекли
сёзлени къура. Къуралгъан сёзлени бёлюмлеге бёлюб джаз.

таб, ки	пу, чол	лёт, то, вер
укъ, таў	баш, ала	юк, леў, чёрт
ме, керт	ма, къыркъ	му, ма, рач
ге, не, те	ле, те, фон	че, ке

21-чи иш. Кёчюрюрге джараўлу сёзлени бёлюмлеге бёлюб
джаз. Кёчюрюрге болмагъан къаўумун аягъында джаз, нек
кёчюрюлмегенлерин айт.

Ата, ана, эгечим, къарнаш, сабий, уллу, тамада,

гитче, аппа, амма, тенг, джууукъ, хоншу, тийре, элчиле, миллет.

Китаб, къалам, дефтер, тепси, шиндик, чыракъ, эшик, тапха, юй, орундукъ, тапчан, кюбюр, бау, терезе, пол, арбаз.

22-чи иш. Точкаланы орунларына керекли харифлени салыб окъу. Базыкъ джазылгъан сёзлени кёчюрюрча, бёлюмлеге бёлюб джаз.

Кюн бла джангкъылыч

Бир джолда джа...ур джаууб боша...андан сора, кюн къ...рады эмда джети боя...лу джангкъ...лыч турду. Джанг...ылычха къар...гъанла барысы да аны ар...улугуна сей...рсингендиле. Джа...къылыч, уллу

кёл...ю болуб, ма...таныб тебре...енди: «Мен...ен къалгъанны кюй, таб кюнню кеси...ден да ар...ума!» - дегенди.

К...н бу сёзлени эш...тиб: «Сен ариуса – ол кер...иди, алай а м...н болмасам, джангкъы...ыч, сен да бо...лукъ тю...се», - дегенди. Джангкъ...лыч а аннга кюл...б, махтаныб баш...агъанды. Кюн ол заманда а...ыулануб, булу...ну артына бугъу...нганды: джангкъыл...ч, ёмюрде да бол...агъанча, джокъ бо...уб къалгъанды.

К. Ушинский

1. Тил сөзледен къуралады.

Дунияда хар нени аты болмаса, адамла хаман джангылыб, бек къыйын джашарыкъ эдиле. Бир бирлерине не хапар айталлыкъ тюл эдиле, не бирге ойнаяллыкъ тюл эдиле неда бирге иш этеллик тюл эдиле. «Неме, немени немесин неме этерге, немегизни бир бер», - десек, киши джукъ ангыламай, нени бер дегенинги да билмей къаллыкъ эди.

Бир хапарны айтыр ючюн неда бир затны сорур ючюн, биз аланы атларын айтыб селешез. Ол себебден адамла дунияда хар затха бирер ат атайдыла. Ол атлагъа сөзле дейдиле.

Тил сөзледен къуралыбды. Сөз затны атын, не этгенин, къаллай болгъанын айтады. Сөзле бир бирлерине магъаналарына кёре тагъыладыла.

23-чю иш. Сурагдагъы затланы атларын айт. Сөзлени дефтеринге джаз.

24-чю иш. Берилген сөзледен хапарчыкъ къураб айт. Аны дефтеринге джаз.

Барды, китабым, мени, дефтерим, къаламым. Ала, мен, бла, этеме, дерс. Харифледен, къурайма, сөзле, тюрлю-тюрлю. Дефтериме, сөзлени, джазама, харифлени. Мен, таза, окъуў, тутама, кереклерими.

2. Сөзге басым сала билемисе?

Биз сөзлени айтхан заманда аны бир бөлүмюн къатыракъ аўаз бла бираз кёлтюрюрек этиб, басым салыб айтабыз. Ол заманда сөзле кескин айтыладыла. Сөзню басымы салынса, аны айтыргъа да тынч болады.

**Сөзню бир бөлүмюн кёлтюрюрек айтыўгъа
басым дейбиз.**

25-чи иш. Сөзлени басымлары бла окъу. Дефтеринге джаз.

А-къыл-лы, о-къуў, ки-таб, би-лим, деф-тер, къалам, сох-та-ла, дерс-ле-ри-биз, ус-таз, къо-нгу-раў.

Ишчй, трактор, ташчй, агъашчй, машина, мычхй, гюрбеджй, кёрюк, темирчй, чюйлё, салта, кюрёк.

26-чы иш. Хапарчыкъны тышынгдан окъу. Белгиленген сөзлени басымларын сала джаз.

Улакъчыкъла

Терен суўчукъну юсю бла бир тар кёпюрчюк болгъанды. Эки джанындан кёпюрге эки улакъчыкъ бирден киргендиле. Кёпюрню тюз арасында ала бир

бирлерине тубегендиле. Алай а ала бир бирине джол бермегендиле. Бир бирин тебериб, тюртюб, уруб, хар бири кеси ётерге излегенди. Эм ахырында ўа, экиси да суўгъа джыгъылгъандыла.

Джазылгъаны бирча бола тургъанлай, басым башха бёлюмге салынса, сёзню магъанасы тюрлениб да къалыўчанды: алмá – алма, бурмá – бурма. Ол себебден басымны магъанасы тилде бек уллуду. Сёзню басымы салынса, аны магъанасы да тынч ангылашыныб къалады.

Басым сёзню магъанасын тюрлендирирге да болады.

27-чи иш. Сёз нёгерледе басымны башха бёлюмге салыб, магъаналарын тюрлендир. Эки къаўумун да дефтеринге джаз.

алмá – алма

турмá – турма

сюзмé – сюзме

туймé – туйме

учабýз – учабыз

бурмá – бурма

сюрмé – сюрме

эшмé – эшме

28-чи иш. Алгъы бурун басымы биринчи бёлюмде болгъан сёзлени, ызы бла экинчи бёлюмге тюшген сёзлени джаз.

Нарат, чыкъма, келбет, шекер, почта, ётмек, кёр-

чю, кюнча, сахар, малчы, орма, тюкен, тюкча, тубан, салма, элчи, келди, барчы, деўча, балта, чегет, сапын, минме, китаб, устаз, кўойма, терек.

29-чу иш. Суратха къараб, хапар айт. Тюбюндеги соруўлагъа джуўаб джаз.

1. Джашчыкъ къайры баргъанды?
2. Уллу къаз джашчыкъгъа не этди?
3. Джашчыкъ къазладан къоркъдumu?
4. Къоркъгъанын неден билесе?
5. Балалы къазланы къозургъа боламыды?

Ат

Этим

Сыфат

1. Хар нени аты болады.

Адамла бир бирлерине хапар айтыр ючюн неда бир затны сорур ючюн, затланы атларын айта, аланы не этгенлерин, къаллай болгъанларын билдире, алай сёлешедиле.

Затланы атларын айтхан сёлесе *ким? не?* деген соруўлагъа джуўаб береди. Аллай сёлеге атла дейбиз.

**Къарачай тилде адамгъа ким?
деген соруў салынады.**

30-чу иш. Соруўланы окъу. Аланы джуўабларын тюз табыб джаз.

Сабийлени ким окъутады?
Аўругъанланы ким багъады?
Чурукъланы ким тигеди?
Ашарыкъ ким этеди?
Машинаны ким джюрютеди?

шофёр
шапа
врач
чурукъчу
устаз

31-чи иш. Хапарчыкъны окъу. Ким? деген соруўгъа джуўаб этген сёлени табыб, аланы дефтеринге джаз.

Солугъан кюнюбюзде

Тамбла школда окъуё кюн тюлдю. Мен да, нёгерлерим да ойнаргъа барлыкъбыз. Солтан бла Мурат агъачдан самолёт этгендиле. Ала аны стадионда учурлукъдула. Башир бла мен да алагъа болушургъа барлыкъбыз. Самолётну къанатлары, къуйругъу, мотору, айланджюгю да барды.

Мени иги нёгерлерим барды. Биз бош кюнюбюзде кёбюсюне бирге ойнаўчанбыз.

Къарачай тилде адамдан къалгъан затлагъа не? деген соруё салынады.

31-чи иш. Соруёланы окъу. Аланы джуёабларын тюз табыб джаз.

Атха не керекди?

Китабда не кёрдюнг?

Шапа не биширеди?

Бачхада не битеди?

Джерге не тюшдю?

**къалам
нал
кёгет
эт
сурат**

32-чи иш. Сёзлени окъу. Къайсы сёзле ким? деген соруёгъа, къайсы сёзле да не? деген соруёгъа джуёаб этгенлерин айт.

Малчы. Эл. Устаз. Космос. Алма. Быхы. Атам. Компьютер. Къаз. Чабакъ. Уўчу. Къоян. Эгечим. Киштик. Кюйюз. Гёджеб. Школ. Мен. Китаб. Артист. Театр.

Бу соруулагъа джууаб этген сёзлени сайлаб джаз.

Ким? Малчы, ..., ...,

Не? Эл, ..., ...,

33-чю иш. Хапарчыкъны джаз. Не? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тублерин сыз.

Биз кесибиз тиге билебиз. Гинджини чепкени аман болду. Кулизар джурун салды. Мен къыпты алдым. Гинджиге чепкен бичдим. Кулизар чепкенни, мен кёлекни тикдик. Гинджиге кийдирдик. Энди гинджибиз омакъ болду.

2. Биз не этебиз?

Дунияда бар затла бир джукъ этгенлей турадыла: кими ойнайды, ашайды, ишлейди, кими джюрюйдю, чабады, учады. Алай болмаса, бизни джашауубуз чырт сейир боллукъ тюл эди: ашамай, ойнамай, окъумай, джукъламай, джюрюмей, кюлмей турлукъ эдик.

Затны этген ишин кёргюзген сёзлеге этим дейдиле, ол кеси да *не этди? не этеди? не этерикди?* деген соруулагъа джууаб береди.

**Затны этген ишин кёргюзген сёзле
не этеди? деген соруулагъа джууаб береди.**

34-чю иш. Соруўланы окъу. Аланы джуўабларын тюз сайлаб джаз.

Ахмат не этеди?

Келимат не этди?

Аджир не этеди?

Дерс не этерикди?

Самолёт не этди?

учду
кишнейди
тикди
тутушады
башланлыкды

35-чи иш. Элберни окъу. Не этеди? деген соруўгъа джуўаб берген сёзлени табыб айт.

Узакъладан къызарады, мийикледен узалады, кеси къумач джурунду, магъанасы уллуду. (*Байракъ*).

36-чы иш. Джаз, хапарчыкъда не этерикди? деген соруўгъа джуўаб этген сёзлени тюблерин сыз.

Къонакъ

Джай Осман бизге келликди. Ол бизде солурукъду. Мени бла чабакъ тутаргъа барлыкъды. Каникулла бошалсала, юйлерине кетерикди. Школгъа барлыкъды. Иги окъурукъду. Осман эндиги джыл ючюнчю классха кёчерикди.

3. Ол къаллайды?

Тюкенде къызыл шарны орнуна бир къап-къараны берселе, ким унарыкъды? Кирсиз алманы орнуна бир шимирни берселе, сен аны ашарыкъмыса? Огъай! Алай болмаз ючюн, биз сёлешген заманда затны къаллай сыфаты, тюрсюню, халы болгъанын *къы-*

зыл, татлы, кирсиз, уллу, мийик, алаша, джигит, иги, аман дегенча сёзле бла билдиребиз.

Къаллай? неллей? деген соруўлагъа джуўаб берген сёзле затны сыфатын кёргюзедиле.

37-чи иш. Затланы тюрсюнлерин кёргюзген сёзлени точкаланы орунларына сала джаз.

- ... къар
- ... кырдык
- ... байракъ
- ... бёрк
- ... кёлек

**Джангы
бухар
акъ
къызыл
джашил**

38-чи иш. Точкаланы орунларына керекли сёзлерин сала джаз. Ол сёзле къаллай соруўлагъа джуўаб этгенлерин айт.

Джаз

Суўукъ къыш кетди. ...джаз джетди. ... кюнле болдула. ... аязчыкъъ къагъады. Джерни ... кырдык джабды. Чыпчыкъла ... джырлайдыла.

Керекли сёзле: шош, джылы, исси, джашил, ариў.

39-чу иш. Суратха къара. Тюбюнде берилген сёзлени да къоша, хапарчыкъъ къураб джаз. Къаллай? неллей? деген соруўлагъа джуўаб этген сёзлени тюблерин сыз.

Керекли сёзле:

Чёблеў. Кюн. Бачха. Битим.
Сары. Уллу. Джашил. Татлы.

1. Айтырынгы айтым бла айт!

Биз сёзледен айтымла къурайбыз да, кимни неда нени болса да юслеринден айтырыбызны айтабыз. Айтымны сёзлери бир бирлерине магъаналары бла тагъыладыла. Алай бла, суйсек, хапар айтабыз, суйсек, сорабыз неда джууаб беребиз.

*Айтым кимни, нени болса да
юслеринден хапар береди.
Айтым сёзледен къуралады.*

40-чы иш. Сёзлени окъу.

Школну, чакъдыла, акъ, болду, терекле, башланды, иш, бачхасында, джылы.

Сёзлени былай джарашдырыб джаз:

1. Джылы болду.

2. Терекле акъ чакъдыла.

3. Школну бачхасында иш башланды.

Тюбюндеги сёзлени окъу. Аладан айтымла джарашдырыб джаз.

Алий, келеди, школдан, кюнортада, юйюне.

Айшат, гитче, письмо, эгечине, джазады.

Киштик, къыппа, ойнайды, бала, бла, халы.

41-чи иш. Окъу, хар айтымда ненча сёз болгъанын айт. Базыкъ берилген сёзлени дефтеринге джаз.

Школда

Школгъа келдик. Къонгураў къагъылды. Биз барыбыз да классха кирдик. Дерс башланды. Устаз китабдан алакат хапар окъуйду. Сохтала эслерин бериб тынгылайдыла. Заман дженгил ётдю. Биз школну арбазына солургъа чыкъдыкъ.

Джазгъан заманда джангы айтымны башланнганын билдирир ючюн, хар айтымны биринчи сёзюн уллу хариф бла джазыб башлайбыз. Ол заманда айтымланы таныгъан тынч болады.

Айтымны биринчи сёзю уллу хариф бла башланады.

42-чи иш. Окъу, хапар ненча айтымдан къуралгъанын айт. Хапарны дефтеринге джаз.

Къарачай-Черкес Республика

Бизни джерибизден алтын, кюмюш, джез дегенча магъаданла чыгъадыла. Чегетлерибизде доммайла, джугъутурла, айюле, бёрюле да бардыла. Джулдузлагъа къараўчу уллу кюзгю да биздеди. Ол Тёбен Архызда къурулубду. Европада эм уллу теплица да бизни республикадады. Анда мингле бла адамла ишлейдиле. Ала агурчала, помидорла битдиредиле, гоккала ёсдюредиле.

Мен школда иги окъуб, билим алыб, республикама джарарыкъма.

43-чю иш. Бу эски суратха къара. Берилген сёзлени да хайырландыра, хапарчыкъ къура. Аны айтымларын дефтеринге джаз.

Къарачай. Ариў. Тубанлы Кёл. Таула. Кюрт. Киришле. Мийик. Къая. Кёл. Субай. Джагъа. Наз. Суўукъ. Теберди. Ёзен. Суў. Нарат. Доммай. Джугъутур. Айю. Чегет.

2. Тыйгъыч белгилеге юренебиз.

Айтымны бошалгъанын билдирир ючюн, аны ахырында тыйгъыч белги салынады. Алай этсек, джазгъаннга, окъугъаннга да айтымны таныргъа тынч болады.

Айтымны ахырында къаллай белги салынныгъы аны магъанасына кёре болады. Тюз хапар айтырыкъ болсакъ, айтымны ахырында точка (.) салабыз. Къуўанч халны неда буйрукъну билдирлик болсакъ, кёлтюрюўчю белги (!) салынады. Джукъну сорсакъ а, айтымны ахырында соруў белги (?) салабыз.

Айтымны ахырында тыйгъыч белги салынады.

44-чю иш. Айтымланы окъу. Алада нени юсюнден айтылгъа-

нына, ахырларында къаллай белгиле болгъанларына эс бёл.

1. Эгешчигим школдан келди. Мен анама арбазны сибирирге болуша турама. Уллу къарнашым тутушдан эришиўлеге хазырлана турады.

2. Эгешчигинг школдан келдими? Сен ананга арбаз сибирирге болушдунгму? Уллу къарнашынг тутушургъа барлыкъмыды?

3. Эгешчигим келеди! Бар, арбазны сибир! Биринчи орунну къарнашым алгъанды!

45-чи иш. Окъу, ненча айтым болгъанын айт. Айтымланы биринчи сёзлерин уллу хариф бла джазыб башла. Хар айтымны ахырында точка сал.

Джаз болду сыртлада къар эриди тюзню суў басды чычханла дуппурлагъа кёчдюле тюлкю аны эследи чычханланы тутуб ашады.

46-чи иш. Окъу, айтымланы биринчи сёзлерин уллу хариф бла джазыб башла. Хар айтымны ахырында соруў белги сал.

Ненча сагъат болгъанды биринчи дерс башланганмыды компьютерде ишлей билемисиз элигизни аты къалайды бу орам къалайда бошалады?

47-чи иш. Окъу, айтымланы биринчи сёзлерин уллу хариф бла джазыб башла. Хар айтымны ахырында кёлтюрюўчю белги сал.

Тереклени кесмегиз эртден ашхы болсун биз тамбла кёрмючге барлыкъбыз туўгъан кюнюнг бла алгъышлайма кёб джаша саў бол бюгюн бизге цирк келликди!

48-чи иш. Письмону окъу, ненча айтымы болгъанын айт. Айтымланы ахырларында керекли тыйгъыч белгилерин салыб джаз.

Письмо

Сеннге исси салам айтама Не эте тураса Саўлугъунг къалайды Ання ўа, аўрумай, игилей турамыды Аннягъа менден уллу салам айт.

Акка, меннге ийген письмонгу алдым Мен энди кесим окъуй, джаза да билеме Сенден келген письмону кесим окъудум Атам заводда ишлейди Ол анда инженерди Анам да школда устаз болуб ишлейди Ол ана тилден окъутады.

Саў къал Саламы бла, Анзор.

49-чу иш. Суратха къара. Берилген сёзлени да хайырландыра, хапарчыкъ къура. Аны айтымларын дефтеринге джаз.

Аякъ машина, къоянчыкъ, таўла, тик, энгишге, мийик, къызыў, ташла, ыран джол, чегет, айланчла, аламат, уста.

Адам атла

Джаныўарланы атлары

Шахарланы атлары

1. Мени атым...

Хар адамны кесини энчи аты, тукъуму болады. Биз башха адамла бла танышхан заманда, атыбызны, тукъумубузну айтыб, алай танышабыз. Артда аланы атларын эсибизде тутуб, бир бирлери бла аджашдырмай, тынч танийбыз. Джазгъан заманда ўа, адам атланы, тукъумланы уллу хариф бла джазыб башлайбыз.

Адамланы атлары, тукъумлары уллу хариф бла джазылыб башланады.

50-чи иш. Классыгъызда джашчыкъла бла къызчыкъланы атларын айтыб чыкъ. Энди аланы атларын дефтеринге джаз.

Джашчыкъла: ..., ...,

Къызчыкъла: ..., ...,

51-чи иш. Айтымланы окъу. Адам атланы тюблерине сыз тарта джаз.

Осман бла мен бир партада олтурабыз. Бизни аллыбызда Фатима бла Тохтар олтурадыла. Абдуллах бла Айджаякъ тазалыкъгъа къарайдыла. Акътамакъ

алагъа болушады. Ожай Наўрузну тенгиди.

52-чи иш. Айтымланы окъу. Тукъумланы тюблерине сыз тарта джаз.

Бизни классда эки Фатима барды. Бири Аджиле-денди, бири да Къарабашладанды. Аджилени Фатима Чотчаланы Амыр бла бирге олтурады. Байрамукъланы Сюлемен азбарны иги окъуду. Теуналаны Рашид бла Къобанланы Асият ариў джазадыла. Хубийлени Умар бла мен бир орамда джашайбыз.

2. Миннген атым – Гемуда!

Биз бир-бир джаныўарланы артыкъ бек эркелетиўченбиз, алагъа энчи атла да атаўчанбыз. Сёз ючюн, къошда итлерибизге Акътёш, Добар неда Бойнакъ дейбиз, ийнеклеге Алабаш, Голчу, Сарымай дейбиз, атлагъа да Къашха, Гемуда, Къанат неда Генджатай деб атайбыз. Ол заманда биз аланы башха джаныўарла бла къатышдырмай, дженгил огъуна таныб къоябыз. Джазгъан заманда джаныўарланы аталгъан атларын уллу хариф бла джазыб башлайбыз.

Джаныўарланы аталгъан атлары уллу хариф бла джазылыб башланады.

53-чю иш. Къарачайда юй джаныўарла бла хайўанлагъа аталыўчу атланы окъу. Аталгъан атланы дефтеринге джаз.

1. Атлагъа: Гемуда, Генджатай, Къанат, Тулпар, Салпы, Къашха, Узунджал, Акътуякъ, Акъбурун, Бурул, Къолан, Аяз, Элия...

2. Итлеге: Акътёш, Бойнакъ, Добар, Эгер, Тутар, Джутар, Самыр, Чубур, Лохпай, Азаў, Ёртен, Джандыў, Гымыш, Батыр...

3. Ийнеклеге: Алабаш, Голчу, Ёребаш, Гыдай, Сарымай, Чохпа, Джулдуз, Чунакъ, Талгъыр, Дарий, Къолан, Алакёз...

4. Сизни юйде малларыгъыз, итигиз, киштигигиз бармыды? Аланы аталгъан атлары къалайды? Аланы атларын джаз.

54-чю иш. Суратха къара. Бу къайсы мультфильмденди? Суратдагъы джашчыкъ бла джаныўарланы атлары къалайды?

55-чи иш. Малланы энчи атларыны тюблерине сыз тарта джаз.

Атам Чолпан деген атха минеди. Ол къошда малланы кютеди. Джуўаш бла Ёребаш деген ийнекле семиздиле. Алабашны Мынчакъ деб бузоўчугъу барды. Ол къоланчыкъды. Бойнакъ бек сакъ итди, кеси да атама мал кютерге болушады.

56-чы иш. Точкаланы орунларына керекли сёзлени сала джаз.

Бюгюн бизде чариш болду. Муратны ... деген аты башхаланы озуб, биринчи келди. Экинчиде Тохтарны ... деген тору аты келди. Мени ... бла ... деб эки итим барды. Роза киштигине ... деб атагъанды.

3. Элберни билмеген эл берир.

Адамла кеслерине юйле ишлеб, элле, сахарла къураб, алада джашайдыла. Бир бирлерине къонакъгъа барадыла. Барыр джерлерине аджашмай барыр ючюн а, эллерине, сахарларына, орамларына атла атайдыла.

Сёз ючюн, Къарачайда джюзден артыкъ эл барды. Аланы атлары болмаса, биз къайсы элге барыргъа кереклисин, ким къайда джашагъанын билеллик тюл эдик. Элни атын айтсакъ а, чырт аджашмай ары да баралабыз, бери да келелебиз. Джазгъан заманда аланы атларын уллу хариф бла джазыб башлайбыз.

Элени, сахарланы, орамланы, суёланы атлары уллу хариф бла джазылыб башланады.

57-чи иш. Хапарчыкъны окъу. Бир къаўум сёзле уллу харифле бла нек джазылгъанларын айт. Энци атланы дефтеринге джаз.

Карачаевск сахардан Учкуланнга дери алаамат чайыр джол барады. Атам бла мен аккалагъа къонакъгъа барыргъа деб, автобусха миндик. Автобусда Боташланы Адей бла аны джашы Къанамат да бар эдиле. Адей атамы эртдеден танышыды.

Къанамат бла мен автобусну терезесинден мийик таўлагъа, чынгылкъаялагъа, субайнаратлагъакъарай барабыз. Худес суў Къарачай къобаннга къошулгъан джерде бир уллу тегерек къара ташны кёрдюк. Мен ол ташха сейир болуб, аны атама кёргюздюм.

- Ол Къарачайны Къадаў Ташыды. Къадаў Таш бизни халкъны бек бурунладан келген сыйлы эсгерт-месиди, - деди атам.

58-чи иш. Шахарланы, эллени атларыны биринчи хариф-лерини тублерине сыз тарта джаз.

Биз Тебердиде лагерде солуйбуз. Нёгерим Сарытюз элденди. Аны эгечи Москвада, къарнашы ўа Ростовда окъуйдула. Мен кесим Джёгетейде Багъатырланы Харунатлыорамдаджашайма. Мени уллукъарнашым Нарсанада ишлейди. Биз алагъа письмо джазабыз.

59-чу иш. Хапарчыкъны окъу. Энчи атланы дефтеринге джаз.

Черкесск республикабызны ара шахарыды. Ол Къобан суўну онг джагъасында орналыбды. Шахарны Ленин атлы орамында къарачай театр барды. Бизни классыбыз ары барыргъа деб турады. Черкескеде кёб джангы юйле ишленедиле. Шахар ёсгенден ёсюб барады. Аны орамларында троллейбусла джюрюйдюле. Шахарны тегерегинде Дружба, Псыж, Чапай элле кёрюнедиле.

60-чы иш. Шахарланы, эллени, суўланы атларын бёлюм-леге бёле джаз.

Амгъата, Хурзук, Учкулан, Худес, Теберди, Джёгетей, Къумуш, Хабез, Нарсана, Терезе, Волга, Нальчик, Уруп, Ючкекен, Басхан, Муруджу, Архыз, Карачаевск, Лаба, Къарданик, Таллыкъ, Мара.

КИТАБ ТЮБСЮЗ ХАЗНАДЫ!

Къарачай-малкъар орузлама

Джылны чакълары бла айлары

Джаз айла:

Луккур ай (мартны 22 – апрелни 20)

Хычаман ай (апрелни 21 – майны 20)

Джай айла:

Къыркъар ай (майны 21 – июнну 21)

Кюн кзоргъазиннге тюшген кюнле – июнну 22-23-24

Къыркъаууз ай (июнну 25 – июлну 24)

Кюз айла:

Элия ай (июлну 25 – августну 23)

Этыйыкъ ай (августну 24 – сентябрны 22)

Къач айла:

Эндреуок ай (сентябрны 23 – октябрны 22)

Абыстол ай (октябрны 23 – ноябрны 21)

Къыш айла:

Байрым ай (ноябрны 22 – декабрны 21)

Кюн кзоргъазиннге тюшген кюнле – декабрны 22-23-24

Башил ай (декабрны 25 – январны 23)

Аўуз айла:

Тотурну ал айы (январны 24 – февралны 22)

Тотурну арт айы (февралны 23 – мартны 21)

Бир ананы онеки баласы барды.

(Ир 71 ирр иржИ)

Къочхарланы Къасбот (1834 – 1940)

Белгили джырчы, поэт Къочхарланы Къасбот (Багъыр улу) джюз джылдан артыкъны джашагъанды. Аны ариу аўазына, сейир макъамларына, алапат джырларына халкъ бек суйюб тынгылагъанды. Багъыр улу Къасботха «халкъ джырчыларына тамадасы» дейдиле.

Ёксюз гылыўчукъ

Ананг джокъду, джаллы ашаб кетди да,
Аллах сени эртде ёксюз этди да,
Чунгкъул ийнек сют бермейди, саўсам да,
Минги Таўну башы бла аўсам да.

Сени ючюн мен къайры да барлыкъма,
Джылама сен, чыда, джаным, ашыкъма;
Излей барсам, марал сют да табарма,
Ёксюз этген бёрюню да атарма.

Къарт атамы хапарлары

Нартла (Таўрух)

Эртде-эртде, бек эртде-леде джерде алгъы бурун нартла джашагъандыла. Нартланы эм тамадалары Алтын Дебет болгъанды. Ол уста темирчи эди. Алтын Дебет нарт аскерчилеге кылычла, сырпынла, кюбеле, садакъла этгенди. Аны

кылычлары сослан ташны кесгендиле, садакъ окълары ўа таўну тешиб ётгендиле.

Ол заманлада джерде эмегенле деб бир кўуджур, эрши затла да джашагъандыла. Аланы эки-юч башлары болгъанды. Бир-бир эмегенлени ўа тогъуз башлары огъуна болгъанды. Ала нарт эллеге чабыўул этиб, адамын, малын да ашаб тургъандыла.

Нарт аскерчилени башчылары джигит Ёрюзмек болгъанды. Андан сора да Сосуркъа, Алаўган, Къарашаўай, Рачыкъаў деб да нартла болгъандыла. Нартланы аналары Сатанай бийче болгъанды.

Нартла эмегенле бла кёб уруш этгендиле. Эм ахырында эмегенлени хорлаб, барысын да кыргъандыла. Алай бла джерге тынчыкъ, рахатлыкъ келгенди.

Кюнлени къарачайча атлары

Баш кюн ишни башлады,
Гюрге кюнню санады,
Барас кюнде ашыкъды,
Орта кюнде арытды,
Байрым кюн джума болду,
Шабат кюн юйде турду,
Ыйых кюн базар этди.
Джети кюн – ыйыкъ кетди.

Мечилени Кязим (1859 – 1945)

Мечилени Кязим (Асхакъ Кязим) Холам-Бызынгы тарында Шыкы элде туугъанды. Ол терен билими, уллу джашау сынамы болгъан, тамам фахмулу, закий поэтди. Мечилени Кязим малкъар адабиятны тамалын салгъанды.

Иги сёз (Назмудан юзюк)

Иги сёзню бычакъ кесмез,
Иги сёзню боран элтмез,
Иги сёз отда кюймез,
Иги сёзге багъа джетмез.

Иги сёз джомакъды, джырды,
Сёзю барны кючю барды!
Иги сёзсюз дуния тарды,
Джюрек, джол да къарангыды.

Иги сёз джол нёгер болад,
Къыйын кюн биргенге барад.
Биз ёлсек – иги сёз къалад,
Ол саў къалгъанлагъа джарайд.

Таўуш этмей сёлешген,
Халкъгъа акъыл юлешген.
(оршун)

Бурунгу Хазария

Бурунгу заманлада бизни аталарыбыз Кавказда уллу кърал къурагъандыла. Ол къралны атына ўа Хазария деб атагъандыла.

Хазарияны джерлери Каспий тенгизден Къара тенгизге дери джетгендиле. Бу залим къралны Итил, Къыркъ-Маджар, Баланджар, Семендер, Сарыкел деб ташдан ишленнген алаамат шахарлары болгъанды. Аланы бир къаўумларыны хуна ташлары бюгюнлюкде да бизни джерибизде сакъланыбдыла.

Мени Аланиям

Минг джылны мындан алгъа бизни бабаларыбыз Минги Таўну тийресинде Алания деген къралны къурагъандыла. Къарачай бла Малкъар ма ол алан халкъны юзюгюдюле. Биз бюгюн да кесибизге «алан», «аланла» деб селешебиз.

Аланла тамам ариў халили, ёхтем, джигит адамла болгъандыла. Алания бир кёзюёде бек онглу къралгъа саналгъанды. Аны ара шахары Архызда болгъанды. Ол шахарны туюбю бюгюнлюкде да сакъланыбды. Аны кёрюрге деб бютеў дуниядан бизге туристле келгенлей турадыла.

Кърымшаўхалланы Ислам (1864 – 1910)

Кърымшаўхалланы Ислам (Ислам Тебердичи) Къартджурт элде туўгъанды. Ол Ата джуртун тамам кемсиз суйген, ахыр кюнюне дери миллетине керти къуллукъ этген алапат сурагчы, фахмулу поэт эмда джазыўчу болгъанды. Аны Тебердиде юйю музей болуб турады.

Бёрю бла киштик (Баснядан юзюк)

Аманлыкъны къоймагъан,
Ашаб, ашдан тоймагъан,
Чегетледе, тапхырда,
Кёлеккеде, салкъында,
Къуйрукъ учун къайырыб,
Бёрю деген джашаед.
Мал эслесе, джайылыб,
Тутаед да ашаед.

Урлагъандан талмаед,
Улакъ-тумакъ айырмай,
Бир кечени къалмаед,
Сыртха, къолгъа джайылмай.
Итле алыб, туўайлаб,
Мараўчула чабдыла,
Мыллыклагъа сойланыб,
Урчуину табдыла...

Къарачайны Къадаў Ташы

Худес суў Къарачай къобаннга къошулгъан джерде бир уллу тегерек таш барды. Ол ташны атына Къарачайны Къадаў Ташы дейдиле. Алай нек айтылады? Аны билемисиз?

Эртделеде бизни халкъны Къарча деб бир джигит эмда акъыллы башчысы болгъанды. Аны Будиян, Наўруз, Адурхай деб керти, залим нёгерлери болгъанды. Тёртюсю да Къарачайны джерин, къраллыгъын бегитиб, аны джаўладан джакълаб тургъандыла. Ала бу къара ташны къатында: «Аллах айтса, бу ташдан ары бир деб бир джаўну иймезбиз!» - деб, ант этгендиле. Ол мазаллы, къара ташны ўа Къарачай ёзеннге къадаў орнуна белгилегенди. Андан бери бу ташха Къарачайны Къадаў Ташы дейдиле.

Ата джуртунг – алтын бешик.

Акъбайланы Исмайыл (1874 – 1937)

Акъбайланы Исмайыл (Чокуна-апенди) къарачай-малкъар джазманы къурагъанды, ана тилибизде биринчи китабланы, газетни чыгъаргъанды. Чокуна ашхы устаз болгъанды, сабийлеге окъуу китабла, назмула джазгъанды. Къарачайда къызчыкъланы окъутхан биринчи школну да ол ачханды.

Тюлкю бла джюзюмле (Баснядан юзюк)

Тюлкю кирди бачхагъа,
Ёрге-энишге къараргъа;
Анда джюрюб башлады
Хар төрт джанын мараргъа.
Ол анда къараб кёрдю
Джюзюмлени саргъалыб,
Джартылары аланы
Ариу бишиб, къаралыб.
Хыйла тюлкю кёрдю да,
Сейир болду алагъа;
Не кюрешди, джетмеди
Ол аланы ашаргъа...

Хасаўка уруш

Къарачайда Хасаўка деген джер барды. Эртделеде алайда къарачайлыла патчах аскер бла уллу уруш этгендиле.

Патчах аскер Къарачайны саўут кюч бла кесине бойсундурургъа деб, бизге ташатын чабханды. Алай а бизникиле аны билгендиле да, чериў болуб, Хасаўкада сакълаб тургъандыла. Алайда эртденден ингирге дери уллу къазаўат баргъанды. Бизни аталарыбыз, джуртубузну джакълай, тамам керти джигитликни, эркишиликни кёргюзгендиле.

Патчахны аскери ўа, урушдан хайыр чыкъмазын ангылаб, Къарачай бла «Шохлукъ кесамат» этгенди. Алай бла, 1828-чи джыл Къарачай Эрсейге къошулгъанды.

Къарачайны адет төреси

Миллет деген – ол бир джуртну иеси;
Аны болур адет, намыс төреси.

Адам бала –
Ол сыйлыды хар неден:
Айыб алыр
Урлагъан бла тилеген.

Сенек, балта –
Ол джашчыкъны ишиди.
Саўут-саба
Иги къызны бетиди.

Адеб джокъда намыс джокъ.

Семенлени Исмаил (1891 – 1981)

Семенлени Исмаил (Джырчы Сымайыл) таў тепсеўлеге, халкъ джырлагъа бек уста болгъанды, кеси джырла, назмула да джазгъанды, алагъа макъамла къурагъанды. Ол джырчыланы Бютеусоюз олимпиадасында 1-чи орунну алгъанды.

Минги Таў (Джырдан юзюк)

Сен, кёкге джете, мийксе
Уўакъ таўланы ичинде.
Мияла кибик джылтырай
Къанга бузларынг юсюнгде.

Юсюнгде барды акъ тонунг,
Сен джай да, къыш да киесе.
Кюн бузулургъа тебресе,
Боран этерге сюесе.

Кюн ариў, чуўакъ тургъанлай,
Тохтамайды боранынг,
Джай да, къыш да эримейди
Юсюнгдеги бузларынг...

Башхалагъа сый бере билиү

Аўругъанны айыб болур къозугъан;
Абынганны тургъуз, тутуб къолундан.

Уллу кирсе,
Гитче ёрге турады.
Орнун берген,
Кеси сыйлы болады.

Кёб сёлешген –
Ол айыбды адамгъа.
Юй хапарны
Баям этме орамгъа.

Хош кел, Акъмыйыкъ!

Буз акка

Хазырмысыз, аланла,
Джангы джылны кюнюне?
Ким алгъа келтиргенди
Наз терекни юйюне?

Биз школда, юйде да
Ёлкала джасайбыз.
Бу джылны атына да
«Насыб джыл!» деб атайбыз.

Боташланы А.

Къыш

Ханс къатдырыб, джер бузлатыб,
Артха туракълай, къач кетди.
Аны ызындан боранлатыб,
Акъмыйыкъ мычымай джетди.

Биджилени А.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХАЛКЪ ОЮНЛА

Гинджи оюнла

Гинджи оюнланы къуру къызчыкъла ойнагъандыла. Джашчыкълагъа къызланы гинджи оюнларына къошулуу улуу айыбха саналгъанды. Къызчыкъла ўа гинджи оюннга бир сингселе, тохтай билмей, къайдан къайры дери ойнаўчандыла. Иги да дейсе, ненча тюрлю гинджилери болгъанды – агъач гинджи, мамукъ гинджи, джибек гинджи, хар бирини кесини аты – Амма, Бийче, Гошанса, Джиджинаў, Хамбалятдюў... Бирери бирер тюрлю кийиндирилген, бирер тюрлю ойналгъан...

Сёз ючюн, эм улуу гинджи Амма гинджи болады, аны кесин да бешикге салыб бёлегендиле. Бийче гинджи ўа тёрде олтуруб, къалгъан гинджилеге тамадалыкъ этгенди. Къызчыкъла бир бирлерине къонакъгъа Гошанса гинджилерин алыб баргъандыла. Гошанса эм омакъ гинджи болгъанды. Хамбалятдюў гинджиле ўа бир талай да болгъандыла. Тири къызчыкъланы 7 неда 9 хамбалятдюў гинджичиклери болгъанды. Арбаз-юй джыйгъан, аш-суў къурагъан – бютеў джумушланы ала этгендиле. Хамбалятдюўланы эм гитчечиклерини аты Джиджинаў гинджи болгъанды, ол кеси да бек камсык, хатачы гинджичик болгъанды. Бютеў хаталарын этиб, сора ташагъа бугъунуб къалгъанды. Бийче гинджи ўа, къалгъан хамбалятдюўханлагъа урушуб тургъан болмаса, Джиджинаў гинджиге аны ючюн бир зат да айтмагъанды. Ма аллай эрке гинджичик болгъанды Джиджинаўчукъ.

Бармакъла бла сызгырыў

Бизни заманыбызда сабийле бармакъла бла тюрлю-тюрлю сызгырышыб эрише эдик: ким къаты неда кёбню сызгырса деб, ким булбулча, гылын къушча, гугукча, бёденеча сызгырса деб... Бармакъла бла неда бармакъсыз сызгырышыб да эришиўчен эдик.

Сёз ючюн, бармакъла бла сызгыргъан заманда былай эрише эдик: 1) бир бармакъ бла; 2) эки бармакъ бла; 3) эки къолну бирер бармагъы бла; 4) эки къолну экишер бармагъы бла; 5) баш бармакъ бла башала бармакъны тегерек салыб...

Гылын къушча неда гугукча былай сызгырыргъа боллукъду: эки къолунгу къош уўуч этиб, бармакъларынги бир-бирлерини юслери бла къысыб сала, баш бармакъланы бир-бирлерине тиреб, къолладан хаўа чыкъмазлай къуўуш этесе. Эки баш бармагъынги уллу джиклерине тюб эрнинги салыб, араларындагъы ачыкъ кезге хаўа юфкюресе – къош уўучунгу ичинде хаўа тегерек бурулуб, базыкъ таўуш этиб сызгырлыкъды. Энди гылын къушну, гугукну таўушларына ушатыб, бёлюб-бёлюб сызгырыргъа боллукъса.

Юйде сызгыргъан айыбды.

Мени багъалы республикам

Бизни республикабызны атына Къарачай-Черкес Республика дейдиле. Ол Россияны эм ариў джеринде орналыбды. Бизни республикада абазалыла, къарачайлыла, ногъайлыла, оруслула, черкеслиле эмда башха миллетле джашайдыла.

Къарачай-Черкес Республиканы ара шахары Черкесск шахарды. Студентле окъугъан кърал университетибиз Карачаевск шахарда орналыбды.

Бизни джерибизден алтын, кюмюш, джез дегенча магъаданла чыгъадыла. Чегетлерибизде доммайла, джугъутурла, айюле, бөрюле да бардыла. Джулдузлагъа къараўчу Европада эм уллу кюзгю да биздеди. Ол Тёбен Архызда къурулубду. Европада эм уллу теплица да бизни республикадады. Анда мингле бла адамла ишлейдиле. Ала агурчала, помидорла битдиредиле, тюрлю-тюрлю гоккала ёсдюредиле.

Мен школда иги окъуб, билим алыб, республикама джарарыкъма.

8 март – Тиширыўланы кюню

- Сегизинчи март байрамны кюню келсе, мен,
Анам, сеннге къаллай саўгъа этерме?
Джазаргъа да, окъургъа да юретген
Устазыма къаллай саўгъа этерме?

- Иги окъуб, ариў джазыб кёргюзтсенг,
Ол боллукъду устазынга баш саўгъанг;
Устазынгдан «бешле» алыб келтирсенг,
Ол боллукъду, балам, манга баш саўгъанг!

Ёзденлени А.

Россия мени къралымды!

1991-чи джыл Россияны республикалары, крайлары, областлары бир кърал болургъа деб оноў этгендиле. Ол оноўгъа бизни республика да къошулгъанды. Андан бери бизни къралыбызны аты Россия Федерацияды.

Россияда бизден сора да орус, татар, башкир, чуваш, къумукъ, тегей дегенча кёб тюрлю халкъла джашайдыла. Ала барысы да, бир юйюрча, бирлешиб, шохлукъда, джарашыўлукъда джашайдыла.

Россияны арашахары Москвады. Олбек уллушахарды. Анда метрода джерни тьюбу бла поездле джюрюйдюле. Москвада тюрлю-тюрлю музейле, театрла, библиотекала, кёрмючле бардыла.

Россия мени къралымды! Ол джер юсюнде эм уллу къралды. Мен аны бла бек ёхтемленеме.

9 май – Хорламны кюню

Мамыр джашаў ёмюрлеге
Джер юсюнде орналсын.
Рахатлыкъны деў тереги
Чагъыб, джашнаб чайкъалсын.

Джарыкъ, къуўанч таўушладан
Таўла-тюзле толсунла,
Урушну зор саўутлары
Музейде тот болсунла.

Хубийлени М.

«Бир биригизни таныгъыз!»

Джер юсюнде кёб тюрлю халкъла джашайдыла. Аланы бирлери акъ шинлидиле, бирсилери къара шинлидиле, биркъаӱумуну кёзлери къысыкъды, бирлени ӱа бурунлары уллуду. Хар миллетни кесини, башхалагъа ушамагъан, ана тили барды. Халкъланы эртделеден бери джашагъан джерлери, джуртлары барды. Аланы адетлери, кийимлери да бир бирлеринден бираз башхады.

Биз барыбыз да адамлабыз! Ол себебден бир бирибиз бла танышыб, ариӱлукъ бла келишиб, шохлукъда джашаялабыз.

**Шохунг минг эсе да, азды;
Джаӱунг бир эсе да, кёбдю.**

- Айырма** – иги, алакат, бек ашхы
Акъ шинли – акъ бетли адам, териси акъ адам
Аўана – кёлекке, кюзгюдеги сурат
Баям – таша хапарны башхалагъа билдириў
Бёдене – сырт чыпчыкъны аты (перепёлка)
Гара суў – нарзанны аты
Гугук – чыпчыкъны аты (кукушка)
Гылын къуш – кечеги къушну аты (сова)
Гюппе – адет оюнну аты
Дюлдюр – залим, тулпар ат
Джаллы – бёрюню таша аты
Джелим – джабышдырыўчу зат (клей)
Джемиш – шекер бла тартылыб биширилген кёгетле
Джигей – къысха къуйрукъчукъ
Зурнук – турнаны бир аты
Кёзюлдюреўюк – джуўукъ кёргюзюўчу (бинокль)
Кюзгю – зеркало, телескоп
Кёрмюч – тамаша затланы кёргюзген джер (выставка)
Лябатта – тегерек джайпакъ таш
Пиля тоб – тоб оюнну аты
Сымайылчыкъ – къызыл къамыжакъчыкъны аты
Сюйюмчу – иги хапар ючюн саўгъа
Тегерек – къарачай тепсеўню аты

Тилбургъуч – скороговорка
Уру – гудучу, урлаўчу
Уча – уўда урулгъан кийикни эти
Харф – хариф
Хат – харифни джазылыўу (почерк)
Хумха – бурну бла сёлешген
Чариш – атланы эришдириб чабдырыў
Чемич – эки джыл болгъан эчки
Чериў – аскер, армия
Чола – табсыз, кемизли, ушагъыўсуз
Чох – гугуруккуну башында «тарагъы»
Шаўракъ – къараўуз, боз бетли
Шум болуў – таўушсуз, шыкъыртсыз туруў
Ындыр – мюрзеўню басылгъан, джыйылгъан джери
Ыргъай – джыртхыч чабакъны аты (щука)
Эркеч – алда барыўчу, юч джыл болгъан эчки
Элибле – харифле, букварь
Элия – шыбыла, кёк чартлагъан

Свои отзывы и пожелания просим присылать
на E-mail автора: aqharun@yandex.ru

ISBN 978-5-89972-299-8

Учебное издание
Акбаев Харун Мудалифович
ХАРИФЛЕ

Редактор: С. Х. Акбаев.
Компьютерная верстка и дизайн: А. И. Биджиева.
Художественный редактор: Л. Х. Джазаева.
Корректор: З. Э. Семенова.

В оформлении учебника использованы иллюстрации
В. В. Харебова, Д. В. Харебова, Н. У. Гаппоевой, Г. В. Хабалоновой,
О. Т. Басаева, Н. Г. Крицкого, Ю. М. Алиева, электронного издания
«Детская энциклопедия Кирилла и Мефодия 2012»,
а также фотоматериалы из фондов Карачаевского НИИ
и редакции газеты «Къарачай».

Подписано в печать 01.08.2012 г.
Формат 70x100^{1/16}. Бумага мелованная. Печать офсетная.
Гарнитура «Школьная». Объем 10 п.л.
Тираж 4000 экз. Заказ РМ0263.

Издательство ИКО «Аланский Эрмитаж».
369000, г. Черкесск. ул. Чкалова, 17 а.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного оригинал-макета
в типографии ООО «ПУМА»
365500, г. Пятигорск, ул. Мира, 39
ИНН 2632089462
E-mail: press@rcp-sis.ru

Aa

Bd

Bb

Tr

Ee

Mmc

zz

Uu

Mu

Hu

Hruu

Oo

Yy

Y-y

Pp

Xx

z

bl

b

z

Товъ

Дг

Дждж

Ее

Ўй

Кк

Къкъ

Лл

Тл

Рр

Сс

Тлм

Уу

Уч

Уш

Ушш

Юю

Яя

